

ماهور بیداري حیدرآباد	ايڊيٽر محمد موسي پٽو اسسٽنٽ ايڊيٽر شمارو: ۲۱۸ اپريل - ۲۰۱۱ قيمت: ۲۵ روپيا.	مجلس ادارت پروفيسر عبدالرحمان جتوئي علي اڪبر راهمون مولانا محمد رمضان مهيري E.Mail m.moosabhutto@gmail.com www.bedarimillat.com
--	---	--

فهرست

۲	علي اڪبر راهمون	نبي ڪريم ﷺ عظيم مربي جي حيثيت سان: (سیرت نبوي جو هڪ روشن باب)
۱۲	محمد موسي پٽو عنایت الله	قرآن جو پيغام اسان جي نانءَ
۲۲	محمد موسي پٽو عنایت الله	تزکيو ۽ روحاني پاڪيزگي نوجوان نسل ۽ اسان جي ملي زندگيءَ لاءِ راه عمل:
۴۲	آمنه حامد زبيدي	انانيت جو نظريو ۽ ان کان بچاءَ جي صورت
۴۴	آمنه حامد زبيدي محمد موسي پٽو	انسانيت جو سڀ کان وڏو الميو نفسا نفسي جي وڌندڙ حالت
۴۶	آمنه حامد زبيدي محمد موسي پٽو	انساني شخصيت جو اسفل حصو ۽ ان جو ڪردار
۴۸	محمد موسي پٽو آمنه حامد زبيدي	اقتدار ۽ منصب جا فائدا ۽ نقصانات
۵۰	محمد موسي پٽو عبدالغني دايو	نفس جي سڌاري جو طريقو ۽ زندگيءَ جو دستور العمل
۵۹	مترجم: محمد مسعود احمد	اسلام جي بنيادي تعليمات آزاد خيال فردن جي غور فڪر لاءِ
۶۷	محمد موسي پٽو عنایت الله	اسان جا ڪجهه اهم معاملات احاديث نبوي جي روشني ۾

علي اڪبر راهمون

نبي ڪريم ﷺ عظيم مربي جي حيثيت سان: (سیرت نبوي جو هڪ روشن باب)

انساني تاريخ جا وڏا علمي، اخلاقي ۽ سماجي انقلاب هميشه اهڙين شخصيتن جي قيادت هيٺ وجود ۾ آيا آهن، جن تعليم، تربيت ۽ فڪري رهنمائي جو ڪردار ادا ڪيو. پر بشري تاريخ جو سڀ کان وڏو آفاقي ۽ ابدی فڪري ۽ اخلاقي انقلاب ان وقت برپا ٿيو، جڏهن آخري نبي، حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ عالمِ انسانيت لاءِ "معلمِ اعظم" ۽ "مربيِ ڪامل" بڻجي مبعوث ٿيا. پاڻ ﷺ پنهنجي بعثت جي بنيادي مقصد جي وضاحت ڪندي فرمايو:

«إِنَّمَا بُعِثْتُ مُعَلِّمًا»

"مان ته معلم بڻائي مبعوث ڪيو ويو آهيان." (سنن ابن ماجه)

هي فرمان واضح ڪري ٿو ته نبوي مشن صرف عقيدن جي تبليغ تائين محدود نه هو، بلڪ انسان جي فڪر، اخلاق، شخصيت ۽ معاشري جي جامع تعمير به ان جو بنيادي مقصد هو.

اسلام کان اڳ عرب معاشره جيتوڻيڪ فصاحت، شاعري، مهمان نوازي، شجاعت ۽ قبائلي وفاداري جهڙين ڪيترين ئي مثبت خوبيون جو حامل هو، پر عقيدتي، اخلاقي نظام عدل، سماجي برابري، علمي تنظيم ۽ صحيح انساني قدرن جي لحاظ کان سخت انحطاط جو شڪار ٿي چڪو هو. قبائلي تعصب، بت پرستي، عورتن جي حق تلفي، مسلسل جنگين ۽ اخلاقي بي راهروي سبب اهو معاشره هڪ جامع اصلاحي انقلاب جو محتاج هو.

اهڙي ماحول ۾ رسول الله ﷺ صرف ٽيويه سالن جي مختصر عرصي ۾ اهڙو عظيم تعليمي ۽ تربيتي انقلاب برپا ڪيو، جيڪو انساني تاريخ ۾ بي

مثال آهي. هي تبديلي صرف وعظ ۽ نصيحت جو نتيجو نه هئي، بلڪ ايمان، تزكيي، عملي تربيت، تدريج، مسلسل صحبت، اجتماعي نظم ۽ نبوي قيادت جي گڏيل اثر جو ثمر هئي. نتيجي ۾ ساڳيا ماڻهو جيڪي اڳ قبائلي اختلافن ۾ ورهايل هئا، علم، عدل، اخلاق ۽ انسانيت جا عالمي رهنما بڻجي ويا.

قرآن مجيد به انهيءَ حقيقت کي هن ريت بيان ڪري ٿو:

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾

"الله اهو ئي آهي جنهن اڻ پڙهيل ماڻهن ۾ انهن مان ئي هڪ رسول موڪليو، جيڪو انهن تي سندس آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو، انهن جو تزڪيو ڪري ٿو ۽ کين ڪتاب ۽ حڪمت سيکاري ٿو." (الجمعة)

هن آيت ۾ نبوي تعليم جا بنيادي ستون بيان ٿيا آهن: قرآن جي تعليم، تزڪيو، ڪتاب جي سمجھ، حڪمت ۽ شخصيت جي تعمير.

اهو نبوي تربيتي معجزو ئي هو، جنهن جاني دشمنن کي هڪ ٻئي جو غمخوار، جهالت ۾ مبتلا قوم کي علم ۽ حڪمت جو امام ۽ منتشر قبيلن کي دنيا جي مهذب ترين تحريڪ ۾ بدلائي ڇڏيو. اڄ جڏهن جديد نظام تعليم سائنسي ۽ ٽيڪنالاجي ترقيءَ جي باوجود اخلاقي زوال، ذهني دٻاءُ ۽ ڪردار جي بحران کي منهن ڏئي رهيو آهي، تڏهن نبوي تعليم ۽ تربيت هر دور لاءِ روشنيءَ جو مينار آهي.

نبوي تعليم ۽ تربيت جا بنيادي اصول:

1. شفقت، محبت ۽ عزت وارو تعليمي ماحول

رسول الله ﷺ نهايت شفيق ۽ مهربان استاد هئا. پاڻ صحابه ڪرام رضي الله عنهم جي تعليم ۽ تربيت دوران نرمي، شفقت ۽ تدريج کي اختيار فرمائيندا هئا. غلطيءَ تي سختي ڪرڻ بدران محبت سان اصلاح فرمائيندا هئا.

الله تعاليٰ فرمائي ٿو:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾

"الله جي رحمت سان توهان انهن لاءِ نرم دل بڻجي ويا، ۽ جيڪڏهن توهان سخت مزاج ۽ سخت دل هجو ها ته اهي توهان جي چوڌاري کان منتشر ٿي وڃن ها." (آل عمران: 159)

نبوي تعليم ۾ اهڙو ماحول موجود هو، جتي سوال ڪرڻ، حيرت جو اظهار ڪرڻ ۽ غلطي مان سکڻ جي مڪمل آزادي هئي.

حضرت معاويه بن حڪم السلمي رضي الله عنه فرمائن ٿا:

«فَبِأَيِّ هُوَ وَأُمِّي، مَا رَأَيْتُ مُعَلِّمًا قَبْلَهُ وَلَا بَعْدَهُ أَحْسَنَ تَعْلِيمًا مِنْهُ، فَوَاللَّهِ مَا كَهَرَنِي، وَلَا ضَرَبَنِي، وَلَا شَتَنَنِي.»

"منهنجا ماءُ پيءُ، مٿس قربان! مون نه ان کان اڳ ۽ نه ان کان پوءِ ان کان بهتر استاد ڏٺو. الله جو قسم! نه پاڻ مون کي جهڙڪيو نه ماريو ۽ نه گاريون ڏنيون." (صحيح مسلم)

2. انفرادي صلاحيتن جي سڃاڻپ

رسول الله ﷺ هر صحابي جي فطري صلاحيت ۽ مزاج کي سڃاڻي، ان مطابق ذميواري عطا فرمائيندا هئا.

حضرت علي رضي الله عنه کي قضا، حضرت معاذ بن جبل رضي الله عنه کي فقه، حضرت زيد بن ثابت رضي الله عنه کي فرائض ۽ ٻولين جي سکيا، ۽ حضرت خالد بن وليد رضي الله عنه کي فوجي قيادت لاءِ تيار فرمايائون.

هي اصول ٻڌائي ٿو ته هر شاگرد هڪجهڙو نه هوندو، تنهنڪري تعليم به سندس صلاحيت موجب هئڻ گهرجي.

3. اسوه حسنه: عملي نموني سان تعليم

رسول الله ﷺ صرف زباني تعليم ڏيندڙ نه هئا، بلڪ جيڪو حڪم ڏيندا هئا، سڀ کان اڳ پاڻ ان تي عمل ڪندا هئا.

الله تعاليٰ فرمائي ٿو:

﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾ (الأحزاب: 21)

صحابه ڪرام رضي الله عنهم صرف معلومات حاصل نه ڪئي، پر عملي نموني کي ڏسي پنهنجي شخصيت ۽ اخلاق به تعمير ڪيا.

4. تزڪيي ۽ اخلاق کي تعليم جو مرڪز بڻائڻ

نبوي تعليم جو مقصد صرف ذهين انسان پيدا ڪرڻ نه، پر صالح، بااخلاق ۽ ذميوار انسان تيار ڪرڻ به هو.

رسول الله ﷺ فرمايو:

«إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»

"مون کي اعليٰ اخلاق جي تڪميل لاءِ مبعوث ڪيو ويو آهي."

اهو ئي سبب آهي جو نبوي تعليم ۾ علم سان گڏ اخلاق، اخلاص، روحانيت ۽ سماجي ذميواري کي بنيادي حيثيت حاصل آهي.

نبوي تدريس طريقي

رسول الله ﷺ تعليم کي صرف معلومات جي منتقلي نه، پر فهم، فڪر، اخلاق ۽ شخصيت جي تعمير جو ذريعو بڻايو. پاڻ پنهنجي تيار ڪيل فردن جي ذهني سطح، نفسياتي ضرورتن ۽ حالتن مطابق انهن لاءِ مختلف تدريسي طريقا اختيار فرمائيندا هئا.

5. سوالن ذريعي غور و فڪر پيدا ڪرڻ

رسول الله ﷺ سڌو جواب ڏيڻ بدران پهرين اهڙو سوال ڪندا هئا، جيڪو ٻڌندڙن کي سوچڻ تي مجبور ڪري.

حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان روايت آهي ته پاڻ ﷺ فرمايو:

«أَكْثَرُ رُؤْيَا مَا أَلْفَلِسُ؟»

"ڇا توهان کي خبر آهي ته مفلس ڪير آهي؟"

صحابه عرض ڪيو:

"اسان وٽ مفلس اهو آهي، جنهن وٽ مال نه هجي."

پاڻ ﷺ فرمايو:

"منهنجي امت جو مفلس اهو آهي، جيڪو قيامت جي ڏينهن نماز، روزو ۽ زڪوات نه ڪئي ايندو پر ان ماڻهن تي ظلم به ڪيو هوندو..." (صحيح مسلم)

هن طريقي سان اڳ ۾ موجود تصور جي اصلاح ڪئي وئي، جيڪو تعليم جو انتهائي مؤثر انداز آهي.

6. بصري ذريعن ۽ خاڪن ذريعي تعليم

رسول الله ﷺ پيچيده حقيقتن کي سمجھائڻ لاءِ زمين تي لکيرون ۽ خاڪا به ٺاهيندا هئا.

حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرمائن ٿا ته رسول الله ﷺ هڪ چوڪنڊو خاڪو ٺاهيو وڃ ۾ هڪ لڪير ۽ ان جي چوڌاري ننڍيون لکيرون ڪڍي فرمايائون ته وڃ واري لڪير انسان، چوڪنڊو موت، ٻاهر نڪرندڙ لڪير ڊگهيون اميدون ۽ ننڍيون لکيرون مصيبتون آهن. (صحيح بخاري)

هي بصري تدريس جو اعليٰ مثال آهي.

7. مثالن ۽ تشبيهن ذريعي تعليم -

رسول الله ﷺ غير محسوس حقيقتن کي محسوس مثالن سان سمجھائيندا هئا.

پاڻ ﷺ فرمايو:

"جيڪڏهن ڪنهن جي گهر اڳيان نهر وهي ۽ هوروز پنج پيرا ان ۾ غسل ڪري ته ڇا سندس جسم تي ڪا ميراڻ رهندي؟"

صحابه عرض ڪيو:

"نه."

پاڻ ﷺ فرمايو:

"اهوئي مثال پنج وقت نماز جو آهي." (صحيح بخاري، صحيح مسلم)

8. هٿن ۽ آڱرين جي اشارن سان تعليم
رسول الله ﷺ جسماني اشارن سان به مفهوم کي ذهن نشين ڪرائيندا هئا.

پتيم جي پرورش ڪندڙ بابت پاڻ شهادت واري ۽ وچين آڱر گڏ ڪري ڏيکارين ٿا، ۽ مؤمنن جي اتحاد بابت ٻنهي هٿن جون آڱريون هڪ ٻئي ۾ داخل ڪري مثال ڏنائون. (صحيح بخاري)

9. عملي مشق ذريعي تعليم
حضرت سهل بن سعد رضي الله عنه کان روايت آهي ته رسول الله ﷺ منبر تي چڙهي نماز پڙهي ۽ پوءِ فرمايائون:
«إِنَّمَا صَنَعْتُ هَذَا لِتَأْكُلُوا بِلِيٍّ وَلِتَتَعَلَّمُوا صَلَاتِي»
"مون اهو ان لاءِ ڪيو ته جيئن توهان منهنجي اقتدا ڪريو ۽ منهنجي نماز جو طريقو سکيو." (صحيح بخاري)

10. تدريج ۽ ذهني استعداد جو لحاظ
رسول الله ﷺ تعليم ۽ تربيت ۾ ماڻهن جي ذهني ۽ ايماني تياريءَ جو مڪمل خيال رکندا هئا. شراب جي حرمت ۽ ٻين ڪيترن حڪمن ۾ تدريج جو اصول ان جو واضح ثبوت آهي.

11. وقفي وقفي سان تعليم ڏيڻ
حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه فرمائن ٿا:
"رسول الله ﷺ اسان کي نصيحت ڪرڻ لاءِ ڏينهن جي وچ وچ ۾ وقفو رکندا هئا، جيئن اسان تي بيخاري ۽ ٿڪاوٽ طاري نه ٿئي." (صحيح بخاري)
اهو طريقو تعليم ۾ ذهني تازگي ۽ دلچسپي برقرار رکڻ جو بهترين نمونو آهي.

نبوي تعليمي طريقي جا عملي اطلاق:

نبوي تعليم ۽ تربيت صرف مسجد يا ديني حلقن تائين محدود نه هئي، بلڪ اها زندگيءَ جي هر شعبي تي اثر انداز ٿيندڙ هڪ جامع ۽ عملي نظام آهي. ان جو مقصد صرف عالم يا ماهر انسان پيدا ڪرڻ نه، پر اهڙو صالح.

متوازن، بااعتماد ۽ ذميواري انسان تيار ڪرڻ هو جيڪو پنهنجي رب، پنهنجي ذات، پنهنجي خاندان ۽ سڄي معاشري جي حقن کان واقف هجي. اڄ جڏهن تعليمي ادارا، والدين ۽ معاشرو ڪيترن ئي اخلاقي ۽ سماجي چئلينجن کي منهن ڏئي رهيا آهن، تڏهن نبوي اصولن کي جديد تعليمي ماحول ۾ اختيار ڪرڻ وقت جي اهم ضرورت بڻجي چڪو آهي.

1. استادن لاءِ رهنمائي
نبوي تعليم استادن کي سيکاري ٿي ته هو صرف معلومات پهچائيندڙ نه، پر شاگردن جا مربيا، رهنما ۽ ڪردار ساز بڻجن.

هڪ ڪامياب استاد لاءِ ضروري آهي ته:
شاگردن جي عزت نفس جو خيال رکي. سوال ڪرڻ جي همت پيدا ڪري. اختلافِ راءِ کي برداشت ڪري. غلطيءَ کي سکيا جو موقعو سمجهي. شاگردن جي انفرادي صلاحيتن کي سڃاڻي.

پنهنجي ڪردار سان تعليم ڏئي.
استاد جو بهترين سبق سندس اخلاق، انصاف، وقت جي پابندي، سچائي ۽ اخلاص هوندو آهي. جڏهن استاد پاڻ انهن اصولن تي عمل ڪندو ته شاگرد بنا ڪنهن جبر جي انهن خوبين کي اختيار ڪندا.

2. والدين لاءِ نبوي رهنمائي
گهر ٻار جي شخصيت جي تعمير جو پهريون ادارو آهي. رسول الله ﷺ ٻارن سان محبت، شفقت، نرمي، حوصله افزائي ۽ دعا کي وڏي اهميت ڏني. والدين کي گهرجي ته:

ٻارن جي ڳالهه ڏيان سان ٻڌن.
سندن سوالن کي نظر انداز نه ڪن.
مقابلي بدران ترقيءَ تي زور ڏين.
غلطيءَ تي جهٽڪڻ بدران اصلاح ڪن. تعريف ۽ حوصله افزائي جو مناسب استعمال ڪن. پاڻ ٻارن لاءِ عملي نمونو بڻجن.

جڏهن والدين ۽ استاد هڪجهڙا اخلاقي اصول اختيار ڪندا، تڏهن ٻار جي شخصيت ۾ تضاد پيدا نه ٿيندو.

3. تعليمي ادارن لاءِ سبق

تعليمي ادارا جيڪڏهن صرف امتحاني نتيجن کي ڪاميابيءَ جو معيار بڻائيندا ته علم ته پيدا ٿي سگهي ٿو پر ڪردار پيدا نه ٿيندو.

نبوي تعليم ٻڌائي ٿي ته:

علم سان گڏ اخلاق به سڀڪاريا وڃن.

مقابلي سان گڏ تعاون به پيدا ڪيو وڃي.

ذهانت سان گڏ خدمت جو جذبو به پيدا ڪيو وڃي.

نظم سان گڏ رحمت به موجود هجي.

آزاديءَ سان گڏ ذميواري به سڀڪاري وڃي.

اهو ئي متوازن نظام صحابه ڪرام رضي الله عنهم جي شخصيتن ۾ نمايان نظر اچي ٿو.

نبوي تعليم ۽ جديد تعليمي نظريات

گذريل ٻن صدين ۾ تعليم بابت ڪيترائي جديد نظريا پيش ڪيا ويا، جن جو مقصد شاگرد کي تعليم جو مرڪز بڻائڻ، عملي سکيا، سوال ڪرڻ، مشاهدي، تنقيدي سوچ ۽ انفرادي صلاحيتن جي واڌ ويجهه کي فروغ ڏيڻ آهي.

بهر حال نبوي تعليم جي انفراديت اها آهي ته اها صرف ذهني يا فني مهارتن تائين محدود نه، پر علم کي ايمان، اخلاق، اخلاص، عبادت، الله تعاليٰ جي رضا ۽ آخرت جي ڪاميابي سان به ڳنڍي ٿي. انهيءَ ڪري نبوي منهج محض هڪ تعليمي فلسفو نه، پر انسان جي فڪر، ڪردار ۽ تمدن جي جامع تعمير جو مڪمل نظام آهي.

حاصلِ ڪلام

مذڪور بحث مان واضح ٿئي ٿو ته رسول الله ﷺ صرف دين جا مبلغ نه هئا، بلڪ دنيا جي تاريخ جا عظيم ترين معلم، مربي، شخصيت ساز ۽

ڪردار ساز هئا. پاڻ ﷺ تعليم کي صرف معلومات جي منتقلي نه، پر عقل، روح، اخلاق، جذبات ۽ عمل جي جامع تربيت سمجهندا هئا. انهيءَ ڪري نبوي تعليم جو مقصد صرف علم سيکارڻ نه، پر اهڙو صالح، بااخلاق، ذميواري ۽ متوازن انسان تيار ڪرڻ هو، جيڪو پنهنجي رب، پنهنجي ذات ۽ سماج جي حقن کان واقف هجي.

رسول الله ﷺ جو تدريسي منهج شفقت، محبت، حڪمت، تدريج، انفرادي صلاحيتن جي سڃاڻپ، عملي نموني، سوال ۽ جواب، مثالن، بصري ذريعن، عملي مشق ۽ مثبت حوصله افزائي تي ٻڌل هو. انهن اصولن جي ذريعي پاڻ ﷺ هڪ منتشر ۽ قبائلي معاشري کي علم، اخلاق، عدل ۽ عالمي قيادت جو نمونو بڻائي ڇڏيو، جيڪو انساني تاريخ جو هڪ بي مثال تعليمي ۽ تربيتي انقلاب آهي.

اڄ جڏهن جديد تعليمي نظام سائنسي ۽ ٽيڪنالاجي ترقيءَ جي باوجود اخلاقي بحران، ذهني دٻاءُ، ڪردار جي ڪمزوري، استاد ۽ شاگرد جي وچ ۾ وڌندڙ فاصلي ۽ خانداني تربيتي غفلت جهڙن مسئلن کي منهن ڏئي رهيو آهي، تڏهن نبوي طريقي تعليم ۽ تربيت جي اهميت اڳي کان وڌيڪ نمايان ٿي وڃي ٿي، جديد تعليمي تحقيق جا ڪيترائي اصول، جهڙوڪ شاگرد-مرڪز تعليم، عملي سکيا، بصري تدريس، سوال ۽ جواب، تدريجي تربيت ۽ مثبت حوصله افزائي، نبوي تعليم سان وڏي حد تائين هم آهنگ نظر اچن ٿا؛ پر نبوي منهج جي امتيازي خصوصيت اها آهي ته اهو علم کي اخلاق، ايمان، اخلاص، عبادت ۽ الله تعاليٰ جي رضا سان ڳنڍي ٿو.

تنهنڪري استادن، والدين، تعليمي ادارن ۽ معاشري جي سڀني ذميوارن لاءِ ڪاميابي جو صحيح رستو اهو آهي ته هو نبوي اصولن کي پنهنجي تعليمي ۽ تربيتي عمل جو بنياد بڻائين. جڏهن علم سان گڏ اخلاق، شفقت، عدل، احترام، اعتماد، خدمت، ذميواري ۽ عملي نموني کي فروغ ڏنو

ويندو، تڏهن اهڙي نسل تيار ٿيندي، جيڪا علم ۾ ممتاز، ڪردار ۾ مضبوط، فڪر ۾ متوازن، سماجي ذميواري ۾ اڳڀري ۽ انسانيت لاءِ فائدي مند هوندي. حقيقت هيءَ آهي ته نبوي طريقي تعليم صرف ماضي جي تاريخ جو روشن باب نه، پر هر دور جي تعليمي، اخلاقي ۽ سماجي مسئلن لاءِ هڪ دائمي، جامع ۽ عالمگير رهنمائي آهي. جيڪڏهن اڄ به انسانيت هڪ متوازن، بااخلاق ۽ مؤثر تعليمي نظام جي ڳولا ڪري ٿي ته رسول الله ﷺ جو اسوه تعليم ۽ تربيت ٿي ان جو سڀ کان مڪمل، عملي ۽ قابل عمل نمونو آهي.

محمد موسيٰ ڀٽو
عنايت الله
مستقل سلسلو

قرآن جو پيغام اسان جي نانءِ

جنتي، مجرمين کان پڇندا:

فِي جَنَّتٍ يَكْسَاءُ لَوْنٌ عَنِ الْمُجْرِمِينَ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمَصْلُومِينَ
وَلَمْ نَكُ نَطْعُمُ الْمُسْكِينَ وَكُنَّا نَحْمُضُ مَعَ الْغَائِثِينَ.

(اهي جنتن ۾ هوندا، مجرمين کان پڇندا: 'توهان کي سقر (دوزخ) ۾ ڪهڙي شيءِ آندو؟ اهي چوندا: 'اسين نماز پڙهڻ وارن مان نه هئاسون، اسين مسڪين کي کاڌو به نه ڏيندا هئاسون، ۽ بڪواس ڪندڙن سان گڏ بڪواس ڪندا هئاسون. (سورة المدثر، آيت 40-45)

انهن آيتن ۾ الله تعاليٰ اڳ ئي ٻڌائي ڇڏيو آهي ته جنتي ماڻهو دوزخين کان پڇندا ته توهان کي ڪهڙي گناهه دوزخ ۾ وڌو؟

ته هو جواب ڏيندا: "اسين نماز نه پڙهندا هئا سون، اسين مسڪين کي کاڌو نه کارائيندا هئا سون، ۽ بيڪار ۽ بيهودا ڳالهين ڪندڙن سان گڏ اسين به بيهودگين ۾ مشغول هئاسون."

اهي آيتون اسان لاءِ سخت ڌيان ڏيڻ جو ڳيون آهن. اهي اسان کي خبردار ڪن ٿيون ته نماز جي پابندي ضروري آهي، ان بابت ڪوتاهي کان بچڻ گهرجي. اڄڪلهه مسڪينن کي کاڌو کارائڻ جي ڪم کان بي پرواهي ٿي رهي آهي.

اهڙا ڪيترا ماڻهو آهن، جيڪي غريب ۽ بڪيا آهن، پر مالدار ماڻهن کي انهن جي حالت تي رحم نٿو اچي. ضرورت آهي ته مالدار ماڻهو اهڙو نظام جوڙين، جنهن ذريعي محلن کان وٺي شهرن جي سطح تائين ماڻهن کي کاڌو پهچائڻ جو بندوبست ٿئي.

ٽين ڳالهه جيڪا انسان کي دوزخ ۾ وٺي ويندي، اها آهي انهن پروگرامن ۾ حصو وٺڻ، جيڪي الله ۽ آخرت کان پري ڪن ٿا، ۽ انهن بيڪاره مشغولين ۾ پنهنجو وقت ۽ صلاحيتون وڃائڻ. بدقسمتي سان، اڄ جي دور ۾ هي عادت عام ٿي وئي آهي. تعليم ۽ تربيت جو ماحول اهڙو بڻجي ويو آهي، جو اسان جي جديد نسلون انهن تنهنجي بُرين عادت جو شڪار ٿي ويون آهن. الله تعاليٰ اسان جي نسلن جي دين ۽ ايمان جي حفاظت فرمائي.

انسان جي هر عمل جو محفوظ هجڻ ۽ آخرت ۾ ان جو پيش ٿيڻ:

وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَىٰ الْإِنسَانَ مِنْ مَّشْفِقِينَ مِمَّا فِیْهِمْ يَقُولُونَ يَوْمَئِذٍ أَلَمْ يَكُنْ لَنَا مَالٌ هَٰذَا الْكِتَابُ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا ۚ وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا (سورة الکہف آیت ۴۹)

(۽ عملن جي ڪتاب رکيو ويندو، پوءِ تون ڏسندين ته گنهگار ان ۾ لکيل ڳالهين کان ڊڄي رهيا هوندا، ۽ چوندا: هاڻ افسوس! هي ڪتاب ڪيڏو عجيب آهي، نه ڪا ننڍي ڳالهه ڇڏي اٿس ۽ نه ڪا وڏي، مگر سڀ ڪجهه ڳڻيو اٿس، ۽ انهن جيڪي عمل ڪيا هوندا، سي پنهنجن اڳيان موجود پائيندا.)

هي آيت انسان لاءِ خبرداري، خود احتسابي ۽ پنهنجي عملن جو بارڪ بيني سان جائزو وٺڻ لاءِ ڪافي آهي. ڇا هن کان وڌيڪ ڪا خبرداري يا ياد ڏيارڻ جي ڳالهه ٿي سگهي ٿي ته کيس چيو وڃي ٿو ته تنهنجا سڀئي عمل نه فقط رڪارڊ ڪيا ويندا، پر جيڪي عمل تو جو جسم جي عضون سان سرانجام ڏنا، تن کي به جيئن جو تيئن پيش ڪيو ويندو. قدرت جو هر انسان سان ايترو باريڪ حساب آهي جو سندس هر عمل ۽ حرڪت جي تصوير ڪشي ٿي رهي آهي ۽ زبان سان ادا ڪيل لفظن جي به رڪارڊنگ ٿئي ٿي، اهي سڀ شيون قيامت جي ڏينهن پيش ڪيون وينديون، انسان ڏسي حيران ٿي ويندو ته سندس ڪوبه عمل اهڙو نه آهي جيڪو رڪارڊ نه ٿيو هجي، پوءِ ڪراما ڪاتبين (فرشتا) اعمال ناما پيش ڪندا، جسم جو هر عضو جنهن

سان جيڪي ڪم ڪيا ويا، سي سڀ شاهدي ڏيندا، ۽ زمين جنهن تي اهي ڪم سرانجام ڏنا ويا، اها زمين به هر ڳالهه ۽ خبر ظاهر ڪندي.

هيءَ آيت اهڙي آهي جو ماڻهوءَ کي لوڏائي ڇڏيندڙ آهي، ڇاڪاڻ ته سندس سڀ ننڍا وڏا، ڳجهيا يا ظاهري عمل سڀني جو سڄو حساب ڪتاب سندس سامهون رکيو ويندو. دنيا ۾ ته ماڻهو ايترا ڪم ڪري ٿو، جيڪي ماڻهن کان لڪايا ويا هوندا آهن، ۽ هو چاهي ٿو ته ڪنهن کي خبر نه پوي، پر آخرت ۾ اهي سڀ عمل حاضر ڪيا ويندا، سندس سڄو اعمال نامو سڄي خلق جي اڳيان پيش ڪيو ويندو، ۽ ان مطابق کيس جزا يا سزا ڏني ويندي.

هيءَ آيت اهڙي آهي، جنهن جو مراقبو ڪرڻ، يعني ذهن ۾ رکڻ، بيحد ضروري آهي ته جيئن ماڻهو پنهنجي عملن جي پريور حفاظت ڪري سگهي ۽ بُرن عملن کان بچي، سٺن عملن ۾ لڳي سگهي. جديد نفسيات چوي ٿي ته انسان جنم کان وٺي موت تائين جيڪي به سرگرميون انجام ڏنيون آهن، سي سڀ سندس لاشعور ۾ محفوظ آهن، انسان جو ننڍو کان ننڍو عمل به لاشعور مان خارج نه ٿيندو آهي.

موت جي ويجهو هجڻ باوجود مال جي محبت:

أَلْهَكُمُ الثَّكَاثُ حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ (سورة التكاثر آيت ۱-۲) (اوهان کي وڌيڪ مال گڏ ڪرڻ جي لالچ غافل ڪري ڇڏيو، تان جو اوهين قبرن تائين وڃي پهتا.)

انهن آيتن ۾ انسان جي ان نفسياتي خرابي جي نشاندهي ڪئي وئي آهي ته هو موت جي ويجهو بيٺو آهي، سندس قوتون ختم ٿي چڪيون آهن، اهڙي حالت ۾ به موت جي تياري جي فڪر بدران دنيا ۽ مال و متاع جي فڪر متش غالب آهي، هيءَ انسان سان ڪيترو وڏو الميو آهي جو مال جو حرص سندس جان ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي ناهي.

حديث شريف ۾ به ان جو ذڪر آيو آهي ته جڏهن انسان جي عمر وڌندي آهي ته هڪ طرف مال جو فڪر وڌي ٿو ته ٻئي طرف عمر ڊگهي ٿيڻ جي خواهش ۾ به واڌارو ٿيندو آهي.

مال، جنهن جي حرص ۾ ماڻهو مبتلا آهي، اهو ته هتي دنيا ۾ ئي رهجي ويندو، قبر ۾ ته سندس عمل ئي گڏ ويندا. تنهن ڪري ضروري آهي ته مال جي فڪر بجاءِ نيڪ عملن جو فڪر ڪيو وڃي. دل مان مال جي محبت وڌي حد تائين نڪري وڃي، ان لاءِ رجوع الله الله جي صفت کي پختو ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪا ذڪر، فڪر ۽ تلاوت جي مسلسل اهتمام سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿي.

الله ڏانهن ڊوڙ جي تاڪيد:

فَهِرُوا إِلَى اللَّهِ (الله ڏانهن ڊوڙ) (سورة الذاريات آيت ۵۰)

پاڻ کي عبادت ۽ اطاعت جو ايترو عادي بڻايو جو ان ۾ مسلسل اڳڀرائي ٿيندي رهي، زندگي جي ڪنهن به معاملي ۾ جڏهن الله جو حڪم اچي، ته ان حڪم جي پوري دلجمعي سان پيروي لاءِ تيار ٿي وڃو. حڪم مڃڻ ۾ ڪاهلي يا سست رفتاري جو مظاهرو نه هجي، بلڪ چستي هجڻ گهرجي. جڏهن الله جي محبت جو رنگ غالب ٿيندو آهي ته نفس جي قوت مغلوب ٿي ويندي آهي ۽ الله جي حڪمن تي هلڻ جي حوالي سان فرد جي حساسيت وڌي ويندي آهي، ۽ پوءِ هو عبادت، ذڪر، فڪر ۽ اطاعت کان سواءِ رهي ٿي نٿو سگهي.

هيءَ آيت اهڙي آهي جو مؤمن بندي کي هر وقت ان جو احساس هجڻ گهرجي ته الله جي طرفان تيزيءَ سان هلڻ جو حڪم آيو آهي (اطاعت ۽ عبادت جي معاملي ۾). الله بندي کي چوي ٿو ته، منهنجي طرف اچو پر ياد رکو ته سستي سان نه اچو بلڪ دل ۽ دماغ جي مڪمل يڪسوئي ۽ تياري سان اچو ۽ هيءَ ڳالهه ايتري ته اثرائتي آهي جو بندي کي الله تي فدا ٿيڻ جو ذريعو بڻائي ڇڏيندي آهي.

بندي جي الله جي حڪمن ۽ عبادت جي سلسلي ۾ تياري ۽ مستعديءَ جي هيءَ حالت الله کي تمام گهڻي وڻي ٿي، ۽ ان ڪري هونواريو وڃي ٿو، پر ان لاءِ دل، دماغ ۽ مزاج کي تيار ڪرڻو پوندو آهي، ۽ اها تياري مجاهدن سان ئي پيدا ٿيندي آهي.

هدايت جو طلب جي نتيجي ۾ حاصل ٿيڻ:

اَللّٰهُمَّ كُنْ لَهَا كَرِهًا (سورة هود آيت ۲۸) (اها اسين اوهان تي زوريءَ هدايت مڙهينداسون، جيتوڻيڪ اوهين ان کان بيزار آهيو؟)

هدايت اهڙي شيءِ آهي، جيڪا بندي جي طلب جي بنياد تي عطا ٿيندي آهي، جيتري قدر طلب ۾ واڌارو ٿيندو، اوتري قدر هدايت جي رستي تي هلڻ ۾ استقامت عطا ٿيندي ۽ هدايت ۾ ترقي ٿيندي، هيءَ آيت الله جو اهو اصول بيان ڪري ٿي ته هدايت، جيڪا سڀني کان وڌيڪ نعمت آهي، اها بي طلب ماڻهن کي عطا نه ٿيندي آهي. ائين نه ٿو ٿي سگهي ته ڪنهن فرد جي دل ۾ خواهش ٿي نه هجي، طبيعت ۾ رغبت نه هجي، ۽ پوءِ به زوريءَ مٿس هدايت لاڳو ڪئي وڃي يا ان لاءِ رستو کوليو وڃي - زور واري ڳالهه الله جي اصول جي خلاف آهي.

هدايت ڪڏهن به مڙهي نه ويندي آهي، بلڪ طلب ۽ سچي چاهت جي بنياد تي عطا ٿيندي آهي، هيءَ آيت الله جي انهيءَ اصول کي بيان ڪري ٿي، تنهن ڪري اسان لاءِ ضروري آهي ته هدايت ۾ واڌاري لاءِ پنهنجي اندر سچي طلب پيدا ڪريون.

سرڪشيءَ جي نتيجي ۾ هڪ وسنديءَ کي ملندڙ سزا، اسان لاءِ

فڪر جو لمحو:

وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا فَرِيَةً كَانَتْ أَمِنَهُ مُمْطِنَةً يَأْتِيَهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ هُذَيْبُ بْنُ هَاشِمٍ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ (سورة النحل آيت ۱۱۳-۱۱۲)

(۽ الله هڪ وسنديءَ جو مثال بيان ڪيو جيڪا امن ۽ اطمینان واري حالت ۾ هئي، ان ڏانهن رزق هر طرفان خوشحالي سان اچي رهيو هو. پوءِ ان الله جي نعمتن جي ناشڪري ڪئي، پوءِ الله ان کي بڪ ۽ ڊپ جو لباس چڪايو (پارايو)، سندن عملن جي سزا طور، ۽ بيشڪ هنن ڏي منجهائن هڪ رسول آيو، پر انهن ان کي ڪوڙو چيو، پوءِ عذاب انهن کي پڪڙيو، جڏهن ته اهي پاڻ ئي ظالم هئا.)

هيءَ آيت هڪ اهڙي وسنديءَ جو ذڪر ڪري ٿي، جنهن کي الله پاڪ وڏيون نعمتون عطا ڪيون هيون، پر جڏهن ان وسنديءَ جي ماڻهن سرڪشي، نافرمانيءَ ۽ نفس پرستيءَ جو رستو اختيار ڪيو، الله جي حدن کي اورانگهيو، تڏهن الله ان وسنديءَ کي ويران ڪري ڇڏيو، ۽ ان جي برباديءَ کي عبرت جو نمونو بڻائي ڇڏيو.

مفسرن جو چوڻ آهي ته هي وسندي قوم سبا جي هئي، پر هي مثال اسان جي ملڪ ۽ ملت تي به لاڳو ٿئي ٿو. اسان الله سان اهو عهد ڪيو هو ته جيڪڏهن الله اسان کي آزادي عطا ڪندو ته اسين ان ملڪ ۾ اسلامي تعليمات موجب زندگي گذارينداسين، الله جي عبادت ۽ اطاعت کي مقصد بڻائينداسين، ۽ انفرادي و اجتماعي زندگيءَ کي اسلام سان هم آهنگ ڪنداسين.

الله اسان کي آزادي عطا ڪئي، ملڪ ڏنو، ۽ ان جا رهاڪو معاشي پلائي ۽ خوشحاليءَ سان نوازا ويا، پر اسان ان عهد کي نڀاڻ ٻدران زندگيءَ ۾ سرڪشيءَ جو رستو اختيار ڪيو، اسلامي قانونن کان منهن موڙيو، بدديانت، لوت مار، هڪ ٻئي کي لتاڙڻ، غريب کي غريب تر ۽ مالدارن کي وڌيڪ طاقتور بڻائڻ واري روش اختيار ڪئي، ۽ الله جي عبادت کان بي نيازي ڪئي سڀين.

پوءِ الله اسان تي محتاجيءَ جو عذاب لائق ۽ اسان کي عالمي مالي ادارن جي غلاميءَ جي حالت ۾ ڏئي ڇڏيو. هاڻ اسان انهن جي قرضن سان پنهنجو

رياستي نظام هلائڻ تي مجبور آهيون، ۽ پاليسين ۾ به انهن جا حڪم مڃڻا پون ٿا. عام ماڻهو مانيءَ جي ڳڻپ لاءِ تڙپي رهيا آهن - هي عذاب ئي ته آهي. اسان لاءِ ضروري آهي ته هن حالت مان سبق وٺي پاڻ کي سنڀاليون، پنهنجي روش ڇڏي، توبه ڪري، الله سان ڪيل عهد کي پورو ڪريون، ۽ پنهنجن رياستي ادارن کي اسلامي تربيت ۽ مقصدن لاءِ استعمال ڪريون، ٻي صورت ۾ هي عذاب وڌندو رهندو، ۽ نجات جا سڀ رستا بند ٿي ويندا.

چا اسان جي مقتدر طبقي ۾ ڪو اهل درد ۽ اهل فڪر ماڻهو ناهي، جيڪو رياستي ادارن جي رخ کي ماديت پرستيءَ کان موڙي اسلام سان هم آهنگ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري؟ ۽ هي ڪم ملت جي بقا ۽ زوال جي مسئلي طور سمجهي ان کي پورو ڪري؟

اسلام کي حياتي جي نظام طور اختيار ڪرڻ:

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (سورت آل عمران، آيت 19)

(الله وٽ قبول ٿيل دين رڳو اسلام آهي.)

وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ (سورت آل عمران، آيت 85)

(۽ جيڪو شخص اسلام کان سواءِ ڪنهن ٻئي دين کي اختيار ڪندو،

اهو ان کان ڪڏهن به قبول نه ڪيو ويندو.)

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا (سورت الروم، آيت

30)

(پنهنجي رخ کي دين (يعني اسلام) ڏانهن يڪسو ٿي ڪري ڇڏ، انهيءَ

فطرت تي جنهن تي الله انسانن کي پيدا ڪيو آهي.)

قرآن مجيد جون هي ۽ اهڙي نوعيت جون آيتون واضح طور ٻڌائن ٿيون ته الله تعاليٰ انسانن لاءِ "دين" جي صورت ۾ مڪمل زندگي جو دستور ڏنو آهي، جنهن مطابق هلڻ لاءِ انسان کي پابند ڪيو ويو آهي. هي دستور العمل قرآن ۽ حديثن جي صورت ۾ مڪمل طور تي موجود آهي. زندگي جو ڪو به شعبو ڪو به پاسو اهڙو ناهي، جنهن بابت اسلام ۾ هدايت يا حڪم موجود

نه هجي. چاهي اها سياست هجي، معيشت هجي، معاشرت، ڪاروبار، معاملن يا تعلقات جي ڳالهه هجي، انهن سڀني معاملن بابت اسان کي پابند ڪيو ويو آهي ته اسان پنهنجي انفرادي ۽ اجتماعي زندگي ان ئي الهي تعليمات مطابق گذاريون، ۽ پنهنجي زندگيءَ جي تعمير ۾ انهن هدايتن کي نظر ۾ رکن. مسلمان اهو آهي جيڪو الله جي حڪمن آڏو سر جهڪائي.

مٿي ذڪر ڪيل آيتن مان واضع ٿئي ٿو ته اسلام ڪانسواءِ ٻيو ڪو به دين الله وٽ قبول نه ٿيندو، ۽ اسلام کي ئي انساني فطرت جو جزو قرار ڏنو ويو آهي. يعني انسان جي فطرت الله اهڙي ئي بڻائي آهي، حديث شريف ۾ آهي ته هر ٻار "دين فطرت" تي پيدا ٿيندو آهي، پوءِ سندس ماءُ پيءُ کيس عيسائي، يهودي يا مجوسي بڻائين ٿا.

هي حقيقت آهي ته جيڪڏهن ٻار کي فطرت مطابق آزاد ڇڏيو وڃي، ۽ کيس خراب ماحول جي اثرن کان بچايو وڃي ته اها فطرت کيس اسلام جي سڌي راهه تي آڻي بيهاريندي، ۽ اهو ٻار پاڻ اسلام کي پنهنجي زندگيءَ جو آدرش بڻائي ان مطابق زندگي گذاريندو. پر هي انساني سماج جو ظلم آهي جو عام طور تي ٻار تي اهڙا اثر ڇڏيندو آهي، جيڪي يا ته دنياوي بنيادن تي تربيت ڪن ٿا، يا کيس طاغوت جي واٽ تي وٺي وڃن ٿا.

هن لحاظ سان مسلمان معاشرن جي حالت به انتهائي افسوسناڪ آهي. تعليم ۽ تربيت جو بگڙيل نظام سبب، اسان وٽ به ننڍي کان ماڻهن جي جيڪا تربيت ٿئي ٿي، ان ۾ دنيا پرستي، آزاد خيالي ۽ منفي سوچن جو غلبو هوندو آهي، جنهن مان اهڙو مزاج پيدا ٿئي ٿو، جيڪو اسلام سان ٺهڪندڙ هجي.

اسان جو سمورو رياستي نظام سيڪيولر بنيادن تي بيٺو آهي. اسان جون معاشي پاليسيون اهڙيون آهن جو عالمي مالياتي ادارن جي گرفت ۾ آهن، انهن جي معاشي غلبي سبب اسان انهن جي طاغوتي پاليسين آڏو ڪنڌ جهڪائڻ تي مجبور آهيون. اسان جي بااختيار طبقن پاڻ ۾ ملي اهڙو

نظام جوڙيو آهي، جنهن ۾ سموريون معاشي سهولتون انهن جي حصي ۾ اچن ٿيون، جڏهن ته عام ماڻهو غربت جي تصوير بڻجي ٿو.

هي سڀ ان سبب آهي ته اسان دين کان پري ٿي ويا آهيون ۽ مادي پرستي تي ٻڌل نظرين جي پيروي ۽ مادي طرز زندگيءَ جو رعب ۾ اچي ويا آهيون. اسان جي موجوده قومي ۽ ملي حالت زوال جي تمام پڇاڙيءَ واري حالت سان مشابھت رکي ٿي، ۽ ان مان بچڻ جو رستو فقط ۽ فقط دين جي طرف واپسيءَ ۾ آهي. جيڪڏهن اسان اسلام کي حياتيءَ جي مڪمل نظام طور اختيار ڪنداسون ته ان جا فائدا سامهون ايندا، جيڪي اسان کي هن بحران مان ڪڍي سگهن ٿا.

پاڻ ۾ صلح سان رهڻ جي تاڪيد:

فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ (سورة الانفال، آيت 1)

(ته پوءِ الله کان ڊڄو ۽ پاڻ ۾ صلح سان رهڻ جي ڪوشش ڪريو.)

وَلَقَدْ لَعِينَاكُمُ يُقُولُوا اٰمَنَّا وَلَمْ يَكُن لَّكُمْ اِلٰهٌ اِلَّا هُوَ ۚ لَشَرٌّ لِّكُمْ بَیِّنُهُمْ (سورة بني

اسرائيل، آيت 53)

(منهنجن بندن کي چئي ڇڏو ته اُهي اهڙيون ڳالهيون چون جيڪي

چڱيون هجن، ڇو ته بيشڪ شيطان سندن وچ ۾ فساد وجهڻ جي ڪوشش ڪندو آهي.)

ماڻهوءَ جي نفسيات اهڙي هوندي آهي جو اهو پنهنجي نفس جي طاقتن جي اثر هيٺ ٻين سان، خاص طور پنهنجن عزيزن، مٿن مائٽن ۽ دوستن سان ننڍين ننڍين ڳالهين تي الجھيو رهي ٿو ۽ ان نتيجي ۾ انهن سان لاڳاپا خراب ٿي وڃن ٿا، هي "نفس اماره" جي عادت آهي، جيڪو ان معاملي ۾ سرگرم هوندو آهي. مزاج جي خرابيءَ جي ڪري لاڳاپا خراب رکڻ، نفس جي عادت آهي. قرآن انسان جي هن حالت کي نظر ۾ رکندي واضح تاڪيد ڪئي آهي ته پاڻ ۾ صلح سان رهو.

صلح سان رهڻ لاءِ ضروري آهي ته مزاج ۾ برداشت جي سگهه پيدا ڪئي وڃي ۽ شيطان جي وسوسن کان پاڻ کي بچائڻ جي همت پيدا ڪئي وڃي، جيڪا فقط عبادت، ذڪر، فڪر ۽ الله ڏانهن ڌيان ڪرڻ سان حاصل ٿي سگهي ٿي. ان جي ٻي صورت ناهي.

جيڪو ماڻهو الله ڏانهن متوجہ هوندو آهي، ان جو مزاج ئي اهڙو هوندو آهي جو اهو هر حال ۾ ٻين سان لاڳاپا سلجھائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. هو نه رڳو پاڻ ڪنهن کي تڪليف نٿو ڏئي، پر جيڪڏهن ٻئي طرفان تڪليف ملي به وڃي ته ان جو گھڻو اثر نٿو وٺي. هو ٻين سان الجھڻ کي نه اسلامي تعليمات مطابق سمجھي ٿو. نه ئي انساني وقار جي لحاظ کان مناسب سمجھي ٿو.

آخرت لاءِ مڪمل جدوجهد جي تاڪيد:

وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا (سورة بني اسرائيل، آيت 19)

(۽ جيڪو آخرت جو طلبگار ٿئي، ۽ ان لاءِ جيئن ڪپي تيئن جدوجهد ڪري، ۽ هو مؤمن به هجي، ته اهي ئي خوش نصيب آهن جن جي ڪوشش قبول ڪئي ويندي.)

هي آيت انهيءَ ڳالهه لاءِ اُتساهيندي آهي ته ماڻهو آخرت کي ذهن ۾ رکندي پنهنجي روزاني زندگي جا پروگرام جوڙي، ڇو ته دنيا جي سڄي حياتي آخرت جي مقابلي ۾ رڳو ڪجهه لمحن کان وڌيڪ نه آهي. هي آيت ان ڳالهه تي زور ڏئي ٿي ته آخرت لاءِ مڪمل تياري ڪئي وڃي، ۽ اُتي جي لاءِ سرمايو گڏ ڪري، ۽ پنهنجي سڄي توانائي ان ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ تي لڳائي.

محمد موسيٰ ڀٽو
عنايت الله

تزڪيو ۽ روحاني پاڪيزگي

نوجوان نسل ۽ اسان جي ملي زندگيءَ لاءِ راهِ عمل:

هن مضمون ۾ خدا پرستيءَ تي ٻڌل روحانيت جي اثرن جو جائزو ورتو ويو آهي ۽ ان کان محروميءَ جي نتيجن تي پڻ بحث ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. خدا پرستيءَ تي مشتمل روحانيت اسلام جو هڪ اهم حصو آهي. اها روحانيت انسان جي باطن جي حالتن سان بحث ڪري ٿي ته انسان جو باطن الله سان ڳنڍيل آهي يا غير الله ۾ مشغول آهي. جيڪڏهن باطن غير الله ۾ مشغول هجي ته خدا پرستيءَ تي ٻڌل روحانيت ان باطن جي وسيع دنيا جي اصلاح ڪري، نفس کي بتن کان آزاد ڪرائي، ان کي الله سان ملائڻ لاءِ ڪوشش ڪندي آهي.

جڏهن باطن جي اصلاح ٿيندي آهي ته ان مان ڪردار ٺهندو آهي، انسانيت جي سليقن ۽ قدرن مان فائدو حاصل ٿيندو آهي، اخلاق سنورندا آهن ۽ اخلاص پيدا ٿيندو آهي.

خدا پرستيءَ تي ٻڌل روحانيت جا ٻه بنياد آهن: هڪ اهل الله جي صحبت ۽ ٻيو ذڪر ۽ مراقبي ذريعي پنهنجي اندر ۾ غوطا هڻي، اتان جواهر ۽ موتي کڻندا رهڻ. هن مضمون ۾ ذڪر ۽ مراقبي تي ان ڪري زور ڏنو ويو آهي، جو الله سان تعلق کي مضبوط ڪرڻ ۾ ذڪر ۽ مراقبو سڀ کان وڌيڪ اثرائتا آهن.

ذڪر فڪر مان مراد:

جڏهن ذڪر فڪر يا ذڪر ۽ مراقبي جي ڳالهه ڪئي ويندي آهي ته ان مان مراد خاص طور تي ٻه ذڪر هوندا آهن: هڪ "لا إله إلا الله" جو ذڪر،

۽ ٻيو الله جي اسم ذات جو قلبي ذڪر. اهي ٻئي ذڪر تصوف جي مختلف سلسلن ۾ موجود آهن ۽ سلوڪ جو سفر به انهن ئي پنهنجي ذڪرن ذريعي طئي ڪيو ويندو آهي.

"لا إله إلا الله" جي ذڪر ۾ به اصل جوهر الله جو نالو ئي آهي. يعني سڀني معبودن جي نفی ڪري الله جي اثبات تي زور ڏنو ويندو آهي.

ذڪر ۾ مسنون اذڪار پڻ شامل آهن. پر تصوف جي سلسلن ۾ گهڻي تعداد ۾ مٿي بيان ڪيل پنهنجي ذڪرن جو رواج آهي. البت آخر ۾ انهن پنهنجي ذڪرن جو تعداد گهٽائي، نماز قرآن ۽ مسنون اذڪار تي وڌيڪ زور ڏنو ويندو آهي.

روحاني پاڪيزگي ۽ ان جي لطافت:

روح هڪ لطيف شيءِ آهي، جيڪو پنهنجي لطافت کي قائم ۽ برقرار رکڻ لاءِ حقيقي محبوب سان ڳنڍجڻ چاهي ٿو. روح عالمِ امر ۾ محبوب جو مشاهدو ڪيو آهي. هن «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» جي جواب ۾ «قَالُوا بَلَىٰ» چيو آهي. «قَالُوا بَلَىٰ» چوڻ جو مطلب اهو آهي ته روح، پنهنجي الله محبوب سان اهو واعدو ڪيو آهي ته هر حالت ۾ هن سان محبت جو رشتو قائم رکندو ۽ سندس مرضيءَ مطابق زندگي گذاريندو.

روح جي ان وعدي جي راهه ۾ نفس ۽ مادي قوتون رکاوٽ آهن. مادي قوتن جي انهن رکاوٽن سبب روح بيقرار رهندو آهي. تنهنڪري روح جي ڪوشش هوندي آهي ته انهن رکاوٽن کي شڪست ڏئي ڪري پنهنجي محبوب جي ويجهو ٿئي. جيڪڏهن ماحول سازگار ٿي وڃي ته روح پنهنجي ان ڪوشش ۾ ڪامياب ٿي ويندو آهي. ان گهرج ۽ غرض لاءِ هو محبوب جو ڪثرت سان ذڪر ڪندو آهي.

اهڙيءَ طرح سندس «قَالُوا بَلَىٰ» وارو وعدو پورو ٿيڻ لڳندو آهي.

«قَالُوا بَلَىٰ» جي ان عهد کي پورو ڪرڻ سان روح سان گڏ پوري انساني شخصيت کي به سڪون ۽ تسڪين حاصل ٿيڻ لڳندي آهي.

جيڪي ماڻهو «قَالُوا بَلَىٰ» جي عهد کان انڪاري ٿين ٿا، انهن جو روح آخرت ۾ محبوب کي ڏسڻ لاءِ سخت بيقرار هوندو. پر ان وقت کين اها بدخبري ملندي ته الله هنن سان نه ڳالهائيندو. نه ئي نظرِ رحمت سان ڏسندو. قرآن ۾ ان ڌمڪيءَ جو ذڪر موجود آهي. اها ڌمڪي انهن لاءِ جهنم جي عذاب کان به وڌيڪ ڳري هوندي.

ذڪر سان الله جي والهاڻي محبت جو پيدا ٿيڻ:

دل جي گهراين سان الله جي ذڪر جي سڀ کان وڏي تاثير اها آهي ذڪر سبب الله سان والهاڻي محبت پيدا ٿيندي آهي. جيئن جيئن ذڪر اڳتي وڌندو رهندو آهي، تيئن تيئن الله سان محبت ۾ اضافو ٿيندو ويندو آهي. الله سان اها محبت ئي آهي، جيڪا شخصيت تي غالب اچي ويندي آهي. اها محبت ئي فرد کي الله لاءِ هر شيءِ قربان ڪرڻ ۽ پنهنجي سيرت ۽ ڪردار کي پاڪيزه بڻائڻ جو ذريعو بڻجي ٿي. الله سان اها ئي محبت اڳتي هلي بندن سان محبت ۾ تبديل ٿي ويندي آهي.

ذڪر جيڪڏهن مقصود به آهي، تڏهن به اهو الله جي محبت کي وڌائڻ جو ذريعو آهي. الله سان والهاڻي محبت کي اصطلاح ۾ عشق چيو ويندو آهي. جيستائين عشق جي اها ڪيفيت پيدا نه ٿئي، جنهن ۾ نفس جي قوت ۽ مادي نوعيت واريون محبتون دٻجي وڃن، تيستائين دل جي گهراين سان ڪثرت سان ذڪر ڪرڻ جو سلسلو جاري رهڻ گهرجي.

اقبال چوي ٿو:

علم آهي ابن الكتاب

عشق آهي ام الكتاب

علم جي مقابلي ۾ عشق جي اهميت وڌيڪ آهي، ان ڪري جوان سان پوري زندگي تبديل ٿي ويندي آهي. عشق پيدا ڪرڻ لاءِ ذڪر کي علم کان وڌيڪ اهميت ڏيڻ گهرجي.

جيڪڏهن عشق پيدا نه ٿئي ته ماڻهو سڄي زندگي نفس جي هٿن ۾
 ڪيڏندو رهندو آهي ۽ تضاد جي زندگي گذاريندو آهي، يعني قول ۽ فعل جو
 فرق، ختم ٿي نه ٿيندو آهي.

موجوده دور ۾ عشق جي اهميت اڳي کان تمام گهڻي وڌي وئي آهي،
 ڇاڪاڻ جو مادي نوعيت واري عشق جي وبا هر گهر تائين پهچي چڪي
 آهي ۽ جاڏي ڪاڏي مادي حسن ۽ آزاد جنسي زدگيءَ جا اثر خطرناڪ حد
 تائين ٿا ڏسجن. جيڪڏهن الله سان عشق وارو تعلق نه هوندو ته پوءِ اهو
 ماڻهن سان ٿيندو، جيڪو سراسر تباهي جو رستو آهي.

سو الله کي دل سان ياد ڪرڻ گهرجي، ڏڪر کي پنهنجو معمول
 بڻائجي، ان سان ئي عشق پيدا ٿيندو. ۽ الله سان عشق پيدا ٿيڻ کان پوءِ ڪو
 اهڙو مسئلو باقي نه رهندو، جيڪو ماڻهو جي آخرت خراب ڪري.

روحانيت جي نعمت:

* خدا پرستيءَ تي ٻڌل روحانيت جي سعادت حاصل ٿيڻ ايتري وڏي
 نعمت آهي، جو سڄي دنيا جي دولت خرچ ڪرڻ باوجود به اها نعمت حاصل
 نٿي ڪري سگهجي.

معنويت جي وسيع دنيا سان واقفيت:

* روحانيت ۽ مراقبي سان عقل کي جيڪي انوار حاصل ٿين ٿا، تن
 سان فهم ۽ فراست ۾ غير معمولي اضافو ٿئي ٿو. ماڻهو معنويت جي هڪ
 وسيع دنيا سان آشنا ٿيڻ لڳي ٿو ۽ انساني معاملن جي نزاکتن کان پوريءَ
 طرح واقف ٿي، ماڻهن سان حڪمت سان معاملو ڪرڻ جي صلاحيت
 حاصل ڪري وٺي ٿو.

باطني حواسن جي بيداريءَ جو عمل:

* ڏڪر ۽ مراقبي سان باطني حس بيدار ٿئي ٿي، جنهن سان فرد
 پنهنجي اندر جي دنيا ۾ جهاتي پائي، قدرت جي ڪيترن ئي رازن کان واقف
 ٿيڻ لڳي ٿو.

خاموشيءَ جي ڪيفيت پيدا ٿيڻ:

* پاڪيزه روحانيت سان فرد کي مشاهدي جي جيڪا صلاحيت
 حاصل ٿئي ٿي، تنهن سان سندس زبان خاموش ٿيڻ لڳي ٿي ۽ هو چاهڻ لڳي
 ٿو ته خاموش رهي ۽ تفڪر جي حالت ۾ رهي، پر مجبورن کيس ماڻهن سان
 گفتگوءَ ۾ شريڪ ٿيڻو پوي ٿو.

فاسد نفسيات جي جاءِ تي مثبت نفسيات کي هٿي ملڻ:

* پاڪيزه روحانيت ۽ ڏڪر ۽ مراقبو انساني نفسيات ۾ موجود
 ڪيترين ئي خرابين کان بچاءَ جو سبب بڻجن ٿا ۽ فاسد نفسيات جي جاءِ
 تي مثبت نفسيات جو ذريعو پڻ بڻجن ٿا. ڏڪر ۽ مراقبو انساني روپن کي
 بهتر ۽ پاڪيزه بڻائين ٿا.

دنيا ڏانهن ڊوڙندڙ مزاج جو تبديل ٿيڻ:

* ڏڪر ۽ مراقبو دنيا ڏانهن لپڪندڙ مزاج کي تبديل ڪرڻ جو سبب
 بڻجن ٿا.

قيمتي وقت ضايع ٿيڻ برداشت نٿو ٿئي:

* روحانيت ۽ مراقبي جي لذت کان واقف ماڻهو قيمتي وقت ضايع
 ڪرڻ برداشت نٿو ڪري، ٿورو وقت به ضايع ٿيڻ سان هو سخت اذيت
 محسوس ڪرڻ لڳي ٿو.

* هو اسلامي شريعت تي عمل ڪرڻ ۽ اخلاق جي پاڪيزگيءَ کي
 پنهنجي روحاني ارتقا جو ذريعو سمجهي ٿو.

اسلامي شريعت کان سواءِ روحانيت ۽ مراقبو ايمان لاءِ خطرو:

* هو اسلامي شريعت کان سواءِ روحانيت ۽ مراقبي کي ايمان لاءِ خطرو سمجھي ٿو. سندس نظر ۾ دين کان بي نياز صوفين جو مراقبو بي معنيٰ آهي. ڀلي ان سان ڪيترو ئي ذهني يڪسوئي حاصل ٿيندي هجي.

نون نون علمن مان فيض حاصل ٿيڻ:

* پاڪيزه روحانيت ۽ ذڪر ۽ مراقبي کي وظيفه حيات بڻائيندڙ فرد لاءِ علم ۽ معرفت جو سلسلو ڪڏهن ختم نٿو ٿئي. هو نون نون علمن ۽ معرفت جي نين نين ڪيفيتن مان فيض حاصل ڪرڻ لڳي ٿو.

ذڪر ۽ مراقبي جي ترتيب:

* ذڪر ۽ مراقبي جي ترتيب اها آهي ته ان جي شروعات ايئن ڪجي ته اهو شروع شروع ۾ ذهن منت ڪن ڪجي، جڏهن ذهن منتن جي مراقبي سان فڪري انتشار گهٽجي وڃي ته ان جو وقت آهستي آهستي وڌايو وڃي ۽ روزانو هڪ ڪلاڪ کان ڏيڍ ڪلاڪ تائين مراقبي کي پهچايو وڃي. ان سان فرد کي سکون حاصل ٿيندو ۽ عمل جي سگهه پڻ پيدا ٿيندي.

ڪجهه خوش نصيب ماڻهو روزانو ڪيترائي ڪلاڪ مراقبو ڪندا آهن. اهڙن ماڻهن جي خوشي ڏسڻ وٽان هوندي آهي. پر موجوده دور ۾ صحت جي جيڪا عام حالت آهي، تنهن سبب ٻن ڪلاڪن کان وڌيڪ مراقبي کي معمول بڻائڻ سان دماغ تي بار وڌي سگهي ٿو ۽ سخت ذهني ٽڪاوت پيدا ٿي سگهي ٿي. تنهنڪري اعتدال کان ڪم وٺڻ ضروري آهي.

ذڪر ۽ مراقبي سان مخالفت رکڻ وارن کان دوري:

* روحانيت تي عمل ڪندڙ فرد اهڙن ماڻهن سان دوستيءَ جا لاڳاپا قائم رکڻ برداشت نٿو ڪري سگهي، جيڪي ذڪر ۽ مراقبي سان مخالفت رکن ٿا. اهڙن ماڻهن سان ڪيس مڪمل طور لاڳاپا ختم ڪرڻا پون ٿا، ٻي

صورت ۾ اهي ماڻهو ڪيس متاثر ڪري، ذڪر ۽ مراقبي جي راه کان پري ڪري سگهن ٿا.

ايمان، يقين ۽ شريعت کان سواءِ مراقبي جو بي معنيٰ هجڻ:

* جيڪو به مراقبو ڪندو يقيناً ان کي ان مان ڪو نه ڪو فائدو حاصل ٿيندو. پر مراقبي سان ايمان، يقين ۽ شريعت جو گڏ هجڻ لازمي آهي. ٻي صورت ۾ فرد جي حالت اهڙي هوندي، جيئن سندس جسم ته ناپاڪ هجي، پر خوشبو ۽ سهڻن ڪپڙن جي ذريعي هو ظاهري طور خوبصورت نظر اچي.

ايمان ۽ يقين جي ذريعي ذڪر ۽ مراقبي جو نور انهن ماڻهن ۾ منتقل نٿو ٿي سگهي، جيڪي ايمان ۽ يقين کان محروم ۽ اسلامي شريعت کان پري هجن.

هن نڪتي کي سمجھڻ انتهائي ضروري آهي. ڇو ته اڄڪلهه مراقبي جي نالي تي گهڻو ڪجهه غلط به ٿي رهيو آهي.

فنا في الشيخ جي راه جو سبب بڻجڻ جو خطرو:

* ڪجهه طبقن وٽ روحانيت ۽ ذڪر ۽ فڪر جي نالي سان ماڻهن کي فنا في الشيخ جي راه تي لڳايو ويندو آهي، يعني کين چيو ويندو آهي ته شيخ يعني مرشد جو ايترو تصور ڪريو، جو پاڻ ان تصور ۾ فنا ٿي وڃو. کين سڄي زندگي انهيءَ تصور ۾ لڳايو ويندو آهي، جا سراسر گمراهي آهي. ان سان عقيدن ۾ به خرابي پيدا ٿئي ٿي. عقيدو خراب ٿي وڃي ته پوءِ باقي ڇا ٿوري!

ذڪر ۽ مراقبي سان شخصيت ۾ توانائي پيدا ٿيڻ:

* مراقبي ۾ دل ۽ ذهن ٻنهي جو ڪردار هوندو آهي. ذهن جي توجهه دل ڏانهن هوندي آهي ته دل "الله، الله" ڪري رهي آهي. حديث شريف ۾ آهي ته رسول الله ﷺ هڪ صحابيءَ کي فرمايو: "پت! جيڪڏهن تون الله ڏانهن

پنهنجو ڌيان جمائيندين ته الله کي پنهنجي سامهون موجود محسوس ڪندين.“ ان ڌيان مرکوز ڪرڻ ۾ ذهن ۽ دل ٻنهي جي توجهه شامل هوندي آهي. جڏهن ڌيان سان الله کي پنهنجي سامهون موجود محسوس ڪيو وڃي ته اها ڪيتري وڏي نعمت هوندي ۽ ان سان شخصيت ۾ ڪيتري نه توانائي پيدا ٿيندي!

نفس جي سرڪشيءَ وارو زور ٽٽڻ:

* پاڪيزه روحانيت ۽ مراقبي جي سڀ کان وڏي خاصيت، بلڪ ڪارنامو اهو آهي ته ان سان نفس جي سرڪشيءَ جو زور ٽٽي ٿو ۽ اهو الله ۽ رسول ﷺ جو تابع ٿي وڃي ٿو. اهڙي تبديلي ڪنهن ٻئي طريقي سان پيدا ڪرڻ ڏکي آهي.

ذڪر ۽ مراقبي ۾ وقفو ڪرڻ سان شخصيت جو غير متوازن

ٿيڻ:

* ذڪر ۽ مراقبي جي غير معمولي اهميت جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته ذڪر ۽ مراقبو ڪندڙ فرد جنهن ڏينهن مراقبو نه ڪندو ان ڏينهن سندس شخصيت شديد غير متوازن ٿي ويندي آهي ۽ هو بيمعيار ۽ بي قابو ٿيڻ لڳندو آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته مراقبو شخصيت جي منفي ۽ سفلي قوتن کي ڪنٽرول ڪري ٿو.

ماديت جي زور شور جا نتيجا:

* مغرب هر قسم جي ٽيڪنالاجيءَ ذريعي ماديت کي ايڏو زور وٺايو آهي، جو انسان جي دل ۽ ذهن تائين صحيح سوچ ۽ صحيح فڪر پهچي ٿي نٿا سگهن. انسان مختلف نفسياتي الجھنن ۾ مبتلا ٿي ويو آهي. انسانيت جي اهڙي بري حالت اڳي ڪڏهن نه ٿي هئي.

هاڻي مغرب جا ماهر ڪوشش ڪري رهيا آهن ته انسان کي نفسياتي نوعيت جي نسخن ۽ مختلف مذهبن جي مراقبن ذريعي هن هولناڪ بحران

مان ڪڍيو وڃي، پر هي بحران وڌندو ئي پيو وڃي. ان جو سبب اهو آهي ته ماديت جي طوفاني لهرن کي روڪڻ جي ڪوشش نٿي ڪئي وڃي. خالص ماديت جي فضا ۾ مختلف مذهبن کان ورتل شين جي مدد سان نفسياتي الجھنن ۽ ڊپریشن جي بحران کان بچڻ ممڪن ئي ناهي.

مغرب کي هن نڪتي کي سمجهڻ گهرجي ته حقيقي دين ۽ مذهب کان سواءِ ماديت جي فضا ۾ انسان وڌ ۾ وڌ حيوان جي صورت اختيار ڪري سگهي ٿو. انسان نٿو بچي سگهي.

قرآن ۽ سنت ۾ موجود نور تائين رسائي حاصل ٿيڻ:

* ذڪر ۽ مراقبي تي محنت ڪندڙ کي اها صلاحيت عطا ٿيندي آهي ته هو قرآن ۽ سنت ۾ موجود نور تائين رسائي حاصل ڪري سگهي. جڏهن هو ان نور کي پنهنجي دل ۾ موجود نور سان پرکي ٿو ته کيس حيرت انگيز خوشي محسوس ٿيڻ لڳي ٿي.

قبض، بيچينيءَ جي تانڊن ۽ لذت واري ڪيفيتن مان گذرڻ:

* راءِ محبت ۾ طالب کي جيڪا هڪ وڏي قرباني ڏيڻي پوي ٿي، اها قبض ۽ بيچينيءَ جا تانڊا آهن. جن تان طالب کي رکي رکي گذرڻو پوي ٿو. قبض ۽ بيچينيءَ جا اهي تانڊا هڪ طرف نفس جي مزاحمت سبب پيدا ٿين ٿا ته ٻئي طرف الله جي جلالي صفتن جي عڪس جي ظهور سبب به پيدا ٿين ٿا.

بيچينيءَ جي انهن تانڊن تان گذرڻ کان سواءِ نه نفس جي سڌرڻ ٿيڻ جي صورت پيدا ٿئي ٿي ۽ نه ئي الله سان ويجهو ٿيڻ جي حالت پيدا ٿئي ٿي. قبض ۽ بيچينيءَ سان گڏ طالب کي وقت بوقت خوشي، مسرت ۽ حلاوت جي ڪيفيتن مان به گذرڻو پوي ٿو. اهي خوشيءَ ۽ حلاوت جا لمحا پڻ بي مثال هوندا آهن. جن سان بيچينيءَ جي اڱرن جا اثر گهٽجڻ لڳندا آهن.

راءِ سلوڪ ۾ طالب ڪيترن سالن تائين انهن ئي ڪيفيتن ۾ رهڻ لڳندو آهي. قبض ۽ بيچينيءَ جي شديد حالت ۾ هو حقيقي محبوب ڏانهن

رحم جي اميد سان ڏسڻ لڳندو آهي ۽ ان وقت سندس حالت ڏسڻ وٽان هوندي آهي. خوشي ۽ لذت جي ڪيفيتن ۾ هو محبوب لاءِ شڪر جي بي پناهه جذبن سان سرشار ٿيڻ لڳندو آهي. طالب کي ويهه، پنجويهه سالن تائين اهڙين ئي ڪيفيتن مان گذرڻو پوي ٿو.

هر قسم جي ڊپریشن کان بچاءَ جي صورت:

* ذڪر ۽ مراقبو موجوده دور جي سڀ کان وڏي مرض، ڊپریشن، جو شافي علاج آهي. مراقبي ذريعي هر قسم جي ڊپریشن کان بچاءَ جي صورت پيدا ٿئي ٿي. اسان اهڙا ماڻهو به ڏٺا آهن، جيڪي روزانو ڊپریشن ۾ پنج ست گوليون کائڻ باوجود ننڊ کان محروم هئا، جڏهن ته ٻن ڪلاڪن جي مراقبي سان اهي اٺن ڏهن ڏينهن ۾ صحتياب ٿي ويا. گورين کان نجات ملي ۽ شفا به حاصل ٿي.

ڊپریشن هڪ روحاني نوعيت جو مرض:

ڊپریشن روحاني نوعيت جو مرض آهي، ڇاڪاڻ ته انساني شخصيت حقيقي محبوب کان پري ٿي ماديت ۾ گم ٿي وڃي ٿي. ان جي سزا طور ماڻهن کي ڊپریشن ۾ مبتلا ڪيو ويندو آهي. ان جو علاج اهو ئي آهي ته پنهنجي سموري ذهني توانائيءَ سان الله ڏانهن موٽجي.

نفس ۽ شيطان طرفان طالب کي بزرگ ٿيڻ لاءِ ڪڍائڻ:

* ذڪر ۽ مراقبي جي راهه اهڙي آهي، جتي نفس ۽ شيطان فرد کي بار بار ڪڍائيندا رهندا آهن ته تنهنجا مجاهدا گهڻا ٿي ويا آهن. هاڻي تون بزرگيءَ جي مقام تي فائز ٿي ويو آهين. اهڙن ماڻهن کي ڪڏهن ڪڏهن ڪجهه سطحي بزرگن کان خلافت به ملي ويندي آهي. ايئن هُو وقت کان اڳ بزرگيءَ جي مسند تي ويهي مريد بڻائڻ ۽ پئسا ڪمائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳندا آهن. اها وڏي خطري واري ڳالهه آهي. نفس جي اصلاح لاءِ نڪرندڙ فرد جيڪڏهن پنهنجي برتري ۽ بزرگيءَ جي راهه تي هلڻ لڳي ته اهو سراسر

خطرو ئي خطرو آهي. اصلاح لاءِ ضروري آهي ته فرد حرص ۽ هوس کان مٿانهون ٿي وڃي ۽ دولتمندن واري زندگي ۽ آسائش جي سامان کان سندس دل ۾ بيزاري پيدا ٿئي.

نفس ۽ دل جي سڀني پاسن جي اصلاح ٿيڻ:

* ذڪر ۽ مراقبي ۾ اها خاصيت موجود آهي ته ان سان نفس ۽ دل جي سڀني پاسن جي اصلاح ٿي سگهي ٿي، پر ان لاءِ غير معمولي مجاهدن جي ضرورت آهي.

نفس جي وسيع سمنڊ ۾ مانگر مچ موجود آهن:

* نفس جي اصلاح جي ڪم کان اڻواقف ماڻهو سمجهن ٿا ته اصل ڪم ٻين جي اصلاح ڪرڻ آهي يا اصل ڪم اقامت دين جي جدوجهد ڪرڻ آهي. اهڙيءَ طرح اهي پنهنجي اصلاح کان بغير ئي نفس جي وسيع سمنڊ ۾ داخل ٿين ٿا، جتي ڪيترائي مانگر مچ وات ڦاڙي وينا هوندا آهن. نتيجي ۾ اهي ويچارا اڪثر انهن جو شڪار ٿي وڃن ٿا.

اهي مانگر مچ آهن پنهنجي برتريءَ جا جذبا، حرص ۽ هوس جي دنيا، خودنمائي ۽ شهرت جي خواهش وغيره. بزرگن هميشه اصلاح نفس تي سڀ کان وڌيڪ زور ڏنو آهي، ته جيئن فساد جي اصل پاڙ ڪمزور ٿئي. بدقسمتيءَ سان موجوده دور پنهنجي راءِ کي آخري سمجهڻ جو دور آهي. تنهنڪري بزرگن جي ڳالهه ٻڌڻ لاءِ ماڻهن ۾ آمادگي موجود ناهي.

الله جي شان ۽ عظمت جو قائم ٿيڻ ۽ شخصيت جو متجندو

رهڻ:

* ذڪر ۽ مراقبي جو جيڪڏهن ٻيو ڪو فائدو نه به هجي، تڏهن به سڀ کان وڏو فائدو آهي ته مراقبي سان الله جي شان ۽ عظمت دل ۾ قائم ٿيندي رهي ٿي. جنهن سان شخصيت متجندي رهي ٿي ۽ عاجزي ۽ فنايت حاصل ٿئي ٿي.

ڏک، مصيبت ۽ تڪليف محبوب کان دوري جونالو آهي:

* ذکر ۽ مراقبو هر نوعيت جي مشڪل ۽ مصيبت جو علاج آهي. ان سان مشڪل ۽ مصيبت جو احساس باقي نٿو رهي. مولانا رومي چيو آهي ته ڏک، اذيت، تڪليف ۽ مصيبت دراصل حقيقي محبوب کان دوري جونالو آهي. جيئن ئي ذکر ۽ فکر ذريعي محبوب سان تعلق قائم ٿئي ٿو مصيبت فرار ٿيڻ لڳي ٿي.

جنت ۾ جنتين جي هڪ ئي حسرت هوندي:

* حديث شريف آهي ته جنت ۾ جنتين کي ڪو به ڏک ۽ افسوس نه هوندو. سواءِ ان ارمان جي ته دنيا ۾ جيڪو وقت هنن ذکر کان سواءِ گذاريو اهو چو گذاريو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ذکر مقصد جي درجي ۾ شامل آهي ۽ ان کي خاص اهميت ڏيڻ گهرجي.

آخر ۾ فرد جي ايمان ۽ يقين جي وڌيڪ ترقي قرآن ۽ نماز سان:

ذڪر جي ترتيب هي آهي: نماز قرآن جي تلاوت ۽ ذکر. پر شروعات ۾ ذکر کي ڪجهه وڌيڪ وقت ڏيڻ گهرجي، ته جيئن ڪثرتِ ذکر جي نور سان نفس ۽ دل جي اندر موجود گندگي صاف ٿئي. ان کان پوءِ ذکر کي گهٽائي قرآن ۽ نماز سان وڌيڪ تعلق قائم ٿيڻ گهرجي. فرد جي ايمان ۽ يقين جي وڌيڪ ترقي قرآن ۽ نماز سان ٿيندي.

هن ترتيب سان هلڻ سان اصلاح جي تمام بهتر صورت پيدا ٿئي ٿي ۽ فرد ڏسندي ئي ڏسندي ڪٿان کان ڪٿي پهچي وڃي ٿو.

الله جو ذکر سڀ کان طاقتور هٿيار:

* نفس اهڙي بُري بلا آهي، جيڪا ڪنهن به طريقي سان آسانيءَ سان تابع نٿي ٿئي، پر الله جي ذکر ۽ مراقبي جو هٿيار اهڙو آهي، جنهن سان نفس تابع ٿي وڃي ٿو.

حقيقي ترقي جي صورت: بهتر تربيت جي نظام جو هجڻ:

اسان جي ديني، اخلاقي ۽ معاشي ترقيءَ جي راهه ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ مفاد ۽ غرضون ئي آهن. غرضن جي موجودگيءَ ۾ ترقيءَ جي نالي تي وڏن منصوبن جا اعلان ته ٿي سگهن ٿا، پر حقيقي ترقي نٿي ٿي سگهي. جيستائين تربيت ذريعي غرضن ۽ مفادن کان مٿانهون ٿيڻ جي صورت پيدا نه ٿيندي، تيستائين اسان جي بهتريءَ جا رستا نٿا کلي سگهن.

غرضن مان بدديانتي ۽ بي ايماني جنم وٺن ٿيون ۽ انهن مان ڦرلٽ پيدا ٿئي ٿي. تربيت ۽ تزڪيي سان نفس جي پاڪيزگي ۽ قوم جي پلائيءَ جي صورت پيدا ٿئي ٿي.

جڏهن الله الله ڪرڻ وارو موجود نه هوندو تڏهن قيامت قائم

ٿيندي:

حديث شريف آهي ته جيستائين دنيا ۾ هڪ به الله الله ڪرڻ وارو موجود هوندو، تيستائين قيامت قائم نه ٿيندي.

يعني قيامت جهڙي هولناڪ ڏينهن کي روڪڻ واري شيءِ الله الله ڪرڻ آهي. اهڙيءَ طرح نفس جهڙي هولناڪ قوت ۽ الله جي زمين تي فساد کي روڪڻ واري شيءِ به الله الله ڪرڻ آهي. جڏهن الله الله ڪرڻ رکجي وڃي ٿو ته نفس پنهنجون ڪارروايون شروع ڪري ٿو ۽ ان جي ٻريا ڪيل فساد سان انساني دنيا ۾ بگاڙ پيدا ٿيڻ لڳي ٿو. هڪ ٻئي تي پنهنجي بالادستي قائم رکڻ لاءِ ملڪن جي سطح تي به ۽ ماڻهن جي سطح تي به ٽڪراءُ شروع ٿي وڃي ٿو.

الله جي ذات ۾ اهڙو نور ۽ اهڙي توانائي موجود آهي جو جڏهن الله الله ڪيو وڃي ٿو ته نفس جي فسادِي حالت تبديل ٿيڻ لڳي ٿي ۽ ماڻهو هڪ ٻئي سان محبت ۽ شفقت ڪرڻ لڳن ٿا. اهڙيءَ طرح انساني معاشره ٽڪراءُ ۽ چڪتاڻ کان محفوظ ٿيڻ لڳي ٿو.

هن حديث شريف ۽ بيان ڪيل نڪتي مان الله الله ڪرڻ جي اهميت پوري قوت سان اجاگر ٿئي ٿي.

علمن جو دروازو کٽڻ:

جڏهن علمي مزاج رڪنڌڙ فرد دل جي گهراين سان ۽ ڪثرت سان الله الله ڪرڻ لڳي ٿو ته سندس دل ۽ ذهن تي معرفت، خودشناسي ۽ انساني نفسيات جي حوالي سان علمن جو اهڙو دروازو کلي ٿو جو فرد پاڻ حيران ٿي وڃي ٿو ته هي اهم نڪتا ڪٿان اچي رهيا آهن. مولانا رومي، اقبال ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جا علم به اهڙي نوعيت جا آهن. اهي علم دراصل ڪثرت سان الله الله ڪرڻ جا ثمر آهن.

تنهائيءَ جا فائدا ۽ ثمر:

موجوده دور ۾ تنهائيءَ جو مطلب ڊپريشن ۾ مبتلا ٿيڻ سمجهيو وڃي ٿو. جڏهن ته روحانيت جي دنيا ۾ تنهائي حقيقي محبوب سان تعلق مضبوط ڪري خوشي ۽ لطف جي هڪ نئين دنيا مان فيض حاصل ڪرڻ ۽ اها قوت حاصل ڪرڻ آهي، جنهن سان فرد ٻين انسانن لاءِ خير ۽ برڪت جو سبب بڻجي سگهي ۽ اسلامي شريعت تي اخلاص سان هلڻ جي قابل ٿي سگهي. ٻنهي قسمن جي تنهائين ۾ ڪيترو فرق آهي! خدا پرستيءَ تي ٻڌل روحانيت ۾ تنهائي مستقل نوعيت جي نه هوندي آهي، پر عبوري عرصي لاءِ هوندي آهي، يعني جيستائين نفس جي قوت ڪمزور ٿي وڃي، ان جي فساد برپا ڪرڻ جو زور ٿئي وڃي ۽ ماديت پرست قوتن جي اثرن کي رد ڪرڻ جي صلاحيت پيدا ٿي وڃي.

خدا پرستيءَ واري روحانيت ۾ تنهائيءَ کي نه رڳو پسند ڪيو ويندو آهي، پر هڪ حد تائين ضروري پڻ سمجهيو ويندو آهي، خاص طور تي ان وقت جڏهن ماڻهن سان ملي جلي رهڻ سان انهن کي اذيت ۽ دل آڙاري پهچي ۽ انهن تي پنهنجي برتري قائم رکڻ جي عادت غالب اچي. اهڙين حالتن ۾ تنهائي ۽ گوشه نشينيءَ سان اها قوت حاصل ٿئي ٿي، جنهن سان فرد جون

روحاني صلاحيتون بيدار ۽ طاقتور ٿين ٿيون، نفس جي قوت ڪمزور ٿئي ٿي ۽ انسانيت جي سليقن مان فيض حاصل ڪرڻ جي نعمت ملي ٿي.

هڪ حديث ۾ آهي ته هڪ وقت ايندو. جڏهن ماڻهو پنهنجو ايمان بچائڻ لاءِ پڪريون وٺي جبلن ڏانهن هليا ويندا. هن حديث مان محدثن اهو مفهوم ورتو آهي ته جڏهن حالتون انتهائي پُرفتن هجن ته ان وقت ايمان جي سلامتيءَ لاءِ گوشه نشيني اختيار ڪئي وڃي. گوشه نشينيءَ سان فرد ماديت پرست قوتن کان هڪ طرف ٿي، الله سان پنهنجو تعلق مضبوط ڪري ٿو.

فتنن جو برسات جي قطرن وانگر ٿيڻ:

* حديث شريف آهي ته هڪ زمانو ايندو. جڏهن فتنن برسات جي قطرن وانگر پيدا ٿيندا. هڪ فتنو اڃا پوري قوت سان موجود هوندو ته ٻيو فتنو ظاهر ٿيندو پوءِ ٽيون ۽ چوٿون. مطلب ته فتنن جو هڪ نه ڪٽندڙ سلسلو هلندو رهندو ۽ ماڻهو نهايت آسانيءَ سان انهن فتنن جو شڪار ٿيندا ويندا. انهن فتنن کان بچڻ جو رستو الله جي ذڪر کي وظيفه حيات بڻائڻ سان ئي وابسته آهي. الله سان جيترو وڌيڪ تعلق قائم هوندو، فرد ۽ ماڻهو اوتري ئي نسبت سان فتنن کان بچڻ ۾ ڪامياب ٿيندا. ٻي صورت ۾ هو مسلسل فتنن جو نشانو بڻجندا رهندا.

وقت جي چٽلينج کي سمجهڻ ۽ الله الله ڪرڻ واري طاقتور

ديني تحريڪ جي ضرورت:

* معاشرتي کي اهڙي ديني تحريڪ جي ضرورت آهي، جيڪا وقت جي چٽلينج کي سمجهڻ سان گڏ خدا پرستيءَ تي ٻڌل روحانيت جي طاقتور عنصرن مان به فيض حاصل ڪري ۽ جيڪا ماديت جي عالمي تحريڪ سان گڏ ماديت جي مقامي تحريڪ جي مقابلي ۾ به بيهي سگهي. اهڙي تحريڪ الله سان والهاڻي محبت ۽ ذڪر ۽ فڪر ذريعي ئي معاشرتي ۾ پنهنجو بنياد مضبوط ڪري سگهي ٿي.

اهڙي ديني تحريڪ، جنهن جا روحاني بنياد ڪمزور هوندا ۽ جنهن سان وابسته ماڻهو ذڪر ۽ فڪر کان بي نياز هوندا، اها تحريڪ نه رڳو معاشري ۾ ڪو مقام حاصل نه ڪري سگهندي، پر ان لاءِ پنهنجي وابسته ماڻهن کي ماديت جي عالمگير طوفاني لهرن ۽ باهمي شڪايتن کان بچائڻ به ڏکيو هوندو. اهڙي تحريڪ ۾ جڏهن پراڻا ماڻهو باقي نه رهندا ته اها غير مؤثر ٿي ويندي ۽ اخبارن جي بيانن جي بنياد تي پنهنجو وجود قائم رکڻ جي ڪوشش ڪندي.

سوال: ذڪر سان ڪردار چوٽو ٿئي ٿو؟

* چيو ويندو آهي ته ڪيترائي اهڙا ماڻهو ڏٺا ويا آهن، جيڪي ذڪر ۽ مراقبو ڪندا آهن، پر ان باوجود سندن معاملن ۽ ڪردار ۾ ڪمزوري آهي. آخر ذڪر سان انهن جي ڪردار ۾ رونق چوٽي پيدا ٿئي؟ ان جو سبب اهو آهي ته ڪردار ٺهڻ ۾ وقت لڳندو آهي، نفس جهڙي هولناڪ قوت آسانيءَ سان مڪمل طور تابع نٿي ٿئي. ذڪر سان فائدو شروعات کان ئي ٿيڻ لڳي ٿو، پر نفس جي حيوانيت کي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ وقت لڳندو آهي. قرآن ڪثرت ذڪر بابت هدايت ڏني آهي، جڏهن ڪثرت سان ذڪر ٿيندو ته ان سان ڪردار ۽ معاملن ۾ تيزيءَ سان بهتري اچڻ لڳندي.

موجوده دور ۾ هر فرد جو ٻين کان خوفزدہ هجڻ:

موجوده دور ۾ انسان جي نفسيات ڪجهه اهڙي بڻجي وئي آهي، جو هر فرد ٻين کان خوفزدہ رهڻ لڳو آهي. اهو خوف ان ڳالهه جو هوندو آهي ته ڪٿي فلاڻي دوست طرفان غيبت سبب عزت مجروح نه ٿئي، يا فلاڻي ساٿي طرفان پنهنجي برتري قائم رکڻ لاءِ منهنجي تحقير نه ڪئي وڃي، يا ڪنهن جي طرفان معاشي نقصان نه پهچي.

ماڻهو عام طور تي ٻين کان اهڙي ئي خوف جي حالت ۾ رهڻ لڳا آهن. اها وڏي المناڪ صورتحال آهي. پر جيڪو فرد ڪثرت سان الله جو ذڪر ۽ مراقبو ڪندو آهي، اهو بي ضرر انسان بڻجي ويندو آهي. ماڻهو ان جي طرف کان محفوظ هوندا آهن ۽ کين اهو خوف نه هوندو آهي ته هن کان اسان کي ڪو خطرو پهچندو. ان جو سبب اهو آهي ته ذڪر جو نور کيس انسانيت جي احترام وارو بڻائي ٿو.

ذڪر سان الله جو ملڻ:

ذڪر جي هڪ وڏي اهميت ۽ فضيلت اها آهي ته ان سان الله ملي ٿو ۽ الله جي طرفان دل ۾ تسلي وڌي وڃي ٿي. دل مان دنيا جو رعب ختم ڪيو وڃي ٿو، خوف ۽ غم دل مان ڪڍيو وڃي ٿو، دين تي هلڻ لاءِ استقامت عطا ڪئي وڃي ٿي ۽ ماڻهن سان شفقت سان پيش اچڻ ۽ انهن کي نوازڻ جي صلاحيت عطا ڪئي وڃي ٿي.

اهي فائدا ۽ ثمر اهڙا آهن، جو جيڪڏهن انهن جو مشاهدو ٿي وڃي ته فرد جان توڙي مجاهدن سان به ڪم وٺي ذڪر ۽ مراقبو ڪندو رهي.

اسان جي نسلن جو مغربي تهذيب جي اثرن جي زد ۾ هجڻ:

اسان جا نسل هن وقت خراب نموني مغربي تهذيب جي اثرن جي گهيري ۾ آهن. جيتوڻيڪ مغربي تهذيب جا اهي اثر گذريل ڏيڍ ٻن سؤ سالن کان موجود آهن، پر جديد ٽيڪنالاجي انهن اثرن کي ڪيترائي ڀيرا وڌائي ڇڏيو آهي.

انهن اثرن جو سڀ کان منفي پاسو عورت ۽ مرد جي جنسي چٽواڳي ۽ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ عورت ۽ مرد کي گڏ رکڻ آهي. ان جو لازمي نتيجو جنسي هيجان جي صورت ۾ ظاهر ٿئي ٿو، جنهن تحت عورت مرد لاءِ ۽ مرد عورت لاءِ بيقرار رهي ٿو. هر وقت اهو ئي نشو و نما ٿئي ٿو ۽ مرد ۽ عورت جون توانائين انهيءَ جنون ۾ ضايع ٿين ٿيون.

مغرب ۾ اهو جنسي هيڃان پنهنجي آخري حدن تائين پهچي چڪو آهي ۽ ان جو نتيجو خانداني ۽ گهريلو زندگيءَ جي تباهيءَ جي صورت ۾ نڪتو آهي. اسان وٽ به جيڪڏهن ان جي روڪڻ جو انتظام نه ڪيو ويو ته ان جو اهو ئي نتيجو نڪري سگهي ٿو.

دين ۽ مذهب اها ڀال آهي، جيڪا عورت ۽ مرد کي قابو ۾ رکي ٿي ۽ انهن کي پنهنجي دائري ۽ حدن کان اڳتي وڌڻ نٿي ڏئي. ان سان گڏ دين ۽ مذهب ئي خيالن جي پاڪيزگي قائم رکڻ جو ذريعو آهي. تنهنڪري دين ۽ مذهب جي روايتن کي مضبوط ڪرڻ جي سخت ضرورت آهي.

مغربي تهذيب سان تعلق دلين تي زنگ لڳائڻ جو ذريعو بڻجي سگهي ٿو. جڏهن هڪ ڀيرو دلين تي زنگ لڳي وڃي ته پوءِ اهو مٿڻ ڏکيو ٿي وڃي ٿو. مون کي ان جو تجربو هن طرح ٿيو ته منهنجي ڪهاڙي جي هڪ حصي تي ڪنهن طرح زنگ لڳي ويو. هاڻي اهو زنگ صاف نٿو ٿئي، بلڪ ڪهاڙي جو مستقل حصو بڻجي ويو آهي.

«كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»

(هرگز نه، بلڪ انهن جي ڪرتوتن جي ڪري سندن دلين تي زنگ لڳي ويو آهي.)

زنگ لڳل دل کان وڌيڪ دنيا ۾ بي ڪا وڏي بدبختي ناهي.

مسلمانن کي دين تي قائم رکڻ جو طريقو:

مولانا شبلي نعماني، جيڪي برصغير هند جا تمام وڏا محقق ۽ سيرت نبوي ﷺ جا مصنف هئا ۽ عملي طور تصوف سان وابسته نه هئا، کان مولانا سنڌيءَ پڇيو ته انگريزن جي غلبي کان پوءِ مسلمانن جي جيڪا ديني زبون حوالي شروع ٿي آهي، ان جي روڪڻ ڪيئن ٿي سگهي ٿي ۽ مسلمانن کي دين تي ڪيئن قائم رکي سگهجي ٿو؟

مولانا شبلي فرمايو: اهل الله جي صحبت ذريعي.

ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جا وڏا وڏا محقق به سمجهندا هئا ته اصلاح، باعمل ماڻهن جي صحبت ئي ذريعي ٿي سگهي ٿي.

اندرمان اٿندڙ طوفاني لهرن:

(ماهر نفسيات ڀنگ جي نظري)

جديد نفسيات جي باني فرائيڊ جي ساٿي ڀنگ لکي ٿو ته انساني شخصيت اندر کان ايتري منفي طاقت رکي ٿي، جو اندر مان جذبات، خواهشون ۽ امنگون جا طوفان اٿندا رهندا آهن ۽ انسان انهن طوفاني لهرن جو شڪار ٿي ويندو آهي. نفسيات جي ماهرن جو ڪم اهو آهي ته هو انسانن کي انهن هولناڪ قوتن تي ڪنٽرول ڪرڻ سيکاريون. ڀنگ لکي ٿو ته هن معاملي ۾ مذهب جو ڪردار تمام اهم آهي.

دين ۽ مذهب اهو ئي ڪردار ڏکڻ، فڪر ۽ عبادت ذريعي ادا ڪري ٿو. ان سان گڏ مسلمانن وٽ مسلم نفسيات جو ماهر پڻ موجود هوندو آهي.

الله جي انوار، حسن ۽ توانائيءَ جي عنصرن مان فيض حاصل

ڪندورهڻ:

ذڪر اندر مان اٿندڙ طوفاني لهرن جي وقت فرد کي سهارو ڏئي ٿو. الله جي ذات بي مثال ذات آهي. ان هستيءَ جو نالو الله آهي. الله ڪائنات ۾ موجود حسن، انوار ۽ توانائيءَ جو مرڪز آهي. جڏهن فرد دل سان الله الله ڪندو رهي ٿو، يعني پنهنجي سموري توجهه جي قوت سان، ته سندس شخصيت ۾ الله جي انوار، حسن ۽ توانائيءَ جا عنصر شامل ٿيڻ لڳن ٿا.

ان سان نفس، شيطان، ماديت پرست قوتن ۽ مادي حسن سان مقابلي جي قوت پيدا ٿيندي رهي ٿي. فرد جيستائين ذڪر ۾ مشغول رهندو آهي، تيستائين سندس شخصيت ۾ پاڪيزگي ۽ ايماني ڪيفيتن ۾ بهتري موجود رهندي آهي، پر جيئن ئي هو ذڪر کان غافل ٿئي ٿو، انهن قوتن کي شخصيت تي حملو ڪرڻ جو موقعو ملندو رهي ٿو.

انهيءَ ڪري ذڪر ذريعي الله جي انوار حسن ۽ توانائيءَ جي عنصرن مان فيض حاصل ڪندا رهڻ ضروري آهي.

گهر وارن لاءِ شفيق هجڻ:

حديث شريف آهي: ”توهان مان بهتر اهو آهي، جيڪو پنهنجي گهر وارن لاءِ بهتر هجي.“

جيڪو فرد دل سان ڪثرت سان الله جو ذڪر ڪندو آهي، اهو هن حديث جي مصداق بڻجي ٿو. هو گهر وارن لاءِ وڌيڪ شفيق هوندو آهي. گهر وارن جون وقت به وقت اينديون ۽ بي ٽڪيون ڳالهيون ٻڌڻ جو نه رڳو عادي ٿي ويندو آهي، پر ان سان گڏ انهن لاءِ سندس محبت ۾ وڌيڪ اضافو ٿيندو آهي.

الله جو ذڪر ڪندڙ نفس جي وڪڙ کان بچي ٿو:

* الله جو ذڪر ڪندڙ نفس جي وڪڙ کان بچيل هوندو آهي. هو همعصر شخصيتن کي به پنهنجي دل ۾ جاءِ ڏيندو آهي ۽ انهن جي تعريف ڪندو آهي. البت اهڙن شخصيتن جي باري ۾ جن جي طور طريقن مان خودستائي يا بزرگيءَ جو زعم ظاهر ٿيندو هجي، هو خاموش رهندو آهي. ڇاڪاڻ ته انهن جي تعريف ڪرڻ سان انهن جي ان غلط روش ۾ وڌيڪ اضافو ٿي سگهي ٿو.

آمنه حامد زبيدي

انانيت جو نظريو

۽ ان کان بچاءَ جي صورت

اصلاح نفس جي راه ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ انانيت جو نظريو آهي، جنهن جو مطلب اهو آهي ته، خدا سان گڏو گڏ منهنجي هستي به موجود آهي، جنهن جو پٺيان ڪي اعتراف ڪرڻ کپي، جيڪڏهن اعتراف نه به ڪن ته بهرحال منهنجي هستي ته هر وقت موجود آهي، خاص طور تي جڏهن ڪو وڏو عهدو يا اقتدار ملي ٿو ته انانيت ۽ وڏا ماڻهپ جو جذبو شدت سان اڀري سامهون ٿو اچي ۽ نفس جي امتيازي حيثيت کي اهميت ڏيڻ جي رستي ۾ جيڪو به رڪاوٽ بڻجي ٿو ان کي قوت سان پائمال ڪيو وڃي ٿو.

انانيت باقائدي هڪ نظريي جي حيثيت سان سامهون ٿي اچي، مغربي فلاسفر ايدلر پنهنجي سڄي زندگيءَ جي تحقيق جو خلاصو پيش ڪيو آهي ته انسان جي پيدائش جو مقصد ٻين تي بالادستي حاصل ڪرڻ آهي ۽ اسان جي سموري ڊوڙ ڊڪ ۽ جدوجهد جو مقصد ٻين تي غلبو حاصل ڪرڻ آهي.

انانيت جي نظريي جون بنيادون تمام گهريون هونديون آهن، جنهن تان هٿ ڪڍڻ تمام ڏکيو عمل آهي، شيطان جيڪو الله تعاليٰ کي چئلينج ڏنو هو ته ”آئون آدم جي اولاد کي گمراه ڪندس“ اهو انانيت جي انهي نظريي جي بنياد تي ئي ڏنو هو، اهو هن تي پوري شدت ۽ قوت سان گامزن آهي. قرآن پاڪ ۾ آهي ته ”افريت من اتخذ الهه هوا“ ترجمو: ڇا توهان ان ماڻهوءَ کي ڏٺو آهي جنهن پنهنجي خواهشن کي پنهنجو معبود بڻايو آهي.

جيڪو فرد پنهنجي اصلاح نفس جي واٽ تي هلي ٿو ان کي وڪ وڪ تي مشاهدو ٿيندو رهي ٿو ته انسانيت جو بت سامهون اچي کيس ڪهڙي طرح پنهنجي پرستش تي اڀاريندو رهي ٿو پر الله تعاليٰ جي محبت ۽ ڪشش فرد کي چڪي هن بت جي پرستش کان پري ڪري ٿي.

انسانيت جو جذبو ايڏو طاقتور هئڻ جي باوجود بدقسمتي سان هن نظريي جي تباه ڪاربن جو شعور ۽ ادراڪ ئي ڪونهي. يعني فرد پنهنجي نفس کي به اله مڃي رهيو هوندو آهي ۽ حياتيءَ جي هر موڙ تي انسانيت جو مظاهرو به ڪري رهيو هوندو آهي. پر هو هن ڳالهه کي مڃندو ناهي ۽ چوندو آهي ته هرگز نه ”آئون ته سڄي دل سان هڪ الله کي ئي پنهنجو معبود مڃان ٿو.“ سڄي دل سان هڪ الله کي ئي پنهنجو معبود مڃان ٿو.“ سڄي دل سان هڪ الله کي مڃڻ واري ڳالهه تڏهن صحيح ٿي سگهي ٿي جڏهن فرد انسانيت جي جذبي تان هٽ ڪٽي پنهنجي شخصيت يا پنهنجي امتيازي حيثيت کي فنا ڪري ڇڏي ۽ سراپا عاجزيءَ جي مقام تي فائز ٿي وڃي.

انسان جو اصل مقام الله تعاليٰ جي اڳيان ڪامل طور تي ٻانهپ جو مظاهرو ڪرڻ آهي. جيڪو انسانيت جي جذبي تان هٽ ڪٽڻ ٿيڻ کانسواءِ ممڪن ئي ناهي.

يقيناً ڪنهن مسلمان کي ايئن نٿو چئي سگهجي ته هو الله کي پنهنجو معبود نٿو مڃي. پر انسانيت جو گناهه اهڙو آهي جو ماڻهوءَ کي خبر نٿي پوي ته هو هن ڏوهه ۾ مبتلا آهي ۽ انسان جي لاءِ اها ئي ڳالهه سڀ کان وڌيڪ خطرناڪ آهي. ڳوڙهي سوچ ويچار سان پنهنجو محاسبو ڪرڻ کان پوءِ ئي انسانيت جي هن بت کان چوٽڪارو حاصل ڪري سگهجي ٿو.

الله تبارڪ و تعاليٰ جا اهي مخلص ٻانهه جن کي اهل الله چئجي ٿو، انهن سان محبت جو تعلق قائم ڪرڻ سان ماڻهو انسانيت جي نظريي تان هٽ ڪٽي عاجزي ۽ فنائيت جي راه تي گامزن ٿي سگهي ٿو.

آمنه حامد زبيدي
محمد موسيٰ پٿو

انسانيت جو سڀ کان وڏو الميو

نفسا نفسي جي وڌندڙ حالت

هن وقت انسانيت سڀ کان وڌيڪ جنهن روڳ ۾ مبتلا آهي. اهو نفسا نفسيءَ جو روڳ آهي. نفسا نفسي جو مطلب، ته هر فرد پنهنجي ذات ۽ پنهنجي مفادات جو اسير بڻجي وڃي، ٿو ان کي ٻين جي ڪا ڳڻتي ۽ پرواه نٿي هجي، ته ان جا عزيز و اقارب ڪهڙي حال ۾ آهن، انهن کي ٻن وقتن جو کاڌو ميسر آهي يا نه. هو جسماني صحت جي اعتبار سان نيڪ آهن يا بيمار آهن. نفسا نفسي جي فضا ۾ اهي سڀ شيون غير ضروري ٿي وڃن.

نفسا نفسي انسان جهڙي اشرف المخلوقات کي جانور کان به وڌيڪ بدتر بڻائي ٿي ڇڏي. خود غرضي ۽ نفسا نفسي جي حالت کي بدلائي، ماڻهوءَ کي صحيح معنيٰ ۾ انسان بنائڻ ۽ ٻين جي لاءِ شفيق ۽ رحمدل بنائڻ ۾ الله جو عقيدو ۽ دين ۽ مذهب ئي اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. ڇو ته دين ۽ مذهب نفساني قوتن تي ڪاري ضرب لڳائي فرد کي فطرت جي پاڪيزه جذبن سان همه آهنگ بنائڻ جو ڪردار ادا ڪري، ٿو دين ۽ مذهب تي عمل پيرا ٿيڻ سان پاڪيزه جذبن ۽ احساسن کي فروغ ملي ٿو.

انسانيت جو جيستائين دين ۽ مذهب سان گهرو تعلق هو تيستائين انسانيت جو احترام، غريبن جي خبرگيري ۽ انهن جي ڏک درد کي پنهنجو ڏک درد سمجهڻ، سندن تڪليف جي وقت انهن جي مدد ڪرڻ جو احساس غالب رهيو.

جڏهن کان قومن جي اجتماعي نظام ۾ دين و مذهب جي اهميت کي غير ضروري قرار ڏنو ويو آهي، تڏهن کان انسانيت سنگدلي ۽ قساوت قلبي

جوشڪار ٿي وئي آهي، جو ٻين جي ڏک ۽ تڪليف کي پنهنجو ڏک ۽ درد
نٿو سمجهيو وڃي.

هڪڙو ماڻهو ارب پتي بڻجي ٿو وڃي، جڏهن ته هن جا عزيز واقارب
ماني ڳڀي لاءِ محتاج رهن ٿا، اهو انسانيت جو سڀ کان وڏو الميو آهي،
جيڪو هن دور ۾ واقع ٿيو آهي.

آمنه حامد زبيدي
محمد موسيٰ ڀٽو

انساني شخصيت جو اسفل حصو

۽ ان جو ڪردار

انساني شخصيت جا ٻه حصا آهن، هڪ حصو نفس ۽ مادي عقل تي
مشتمل آهي، ۽ ٻيو حصو دل ۽ روح سان عبارت آهي، نفس ۽ عقل جي
جڏهن پاڪيزه بنيادن تي تربيت ۽ تزڪئي جو اهتتمام نٿو ٿئي ته اهو
نفس اسفل ۽ پست حالت ۾ اچي ٿو وڃي، ۽ ان تي ڪا نصيحت اثر نٿي
ڪري ۽ شخصيت تي نفعي قوتن جي حڪمراني ٿيڻ لڳي ٿي، پاڪيزه
تهذيب، وعظ، نصيحت ۽ عقليت جو استعمال وغيره سڀ بي اثر ۽ غير اهم
ٿي وڃي ٿو، ڇو ته نفعي خواهشن ۾ طوفان جهڙي تيزي هوندي آهي،
اهي خواهشون ماڻهوءَ کي ٻوڙ لاءِ ڪافي آهن. خواهشن جي حڪمراني
جي صورت ۾ فرد پنهنجي نفس کي پاڪيزه تهذيب تي آڻڻ جي ڪيتري
به ڪوشش ڪري، فضول آهي، فرد ڪيڏو به ڪٿي چاهي ته نفس فساد جي
روش ڇڏي انسانيت ۽ عبادت جي رستي تي اچي ۽ خدا خوفي جو مظاهرو
ڪري، اهو عام طور تي ايئن ڪرڻ مشڪل هوندو، آهي ڇو ته فرد جي
نفس تي خواهشن جو غلبو هجي ٿو.

انساني شخصيت جي اها اسفل حالت اهڙي آهي، جيڪا سدائين
دنيا ۾ فساد برپا ڪرڻ جو موجب رهي آهي، اها الله سان مقابلي جي
حيثيت ۾ سامهون ٿي اچي ۽ زندگيءَ جي هر موڙ تي شيطان جي همنائِي
جي صورت اختيار ٿي ڪري.

انساني شخصيت جو ٻيو حصو جيڪو دل ۽ روح تي مشتمل آهي،
اهو محبوب حقيقي (الله تعاليٰ) جي لاءِ تڙپندو رهي ٿو، اهو الله سان محبت

جي تعلق ۾ ڳنڍجڻ جو خواهشمند آهي شخصيت جي اسفل حصي جي خرابين کان بچڻ جي صورت اها آهي ته وجداني ۽ روحاني قوتن کان ڪم وٺي، نفس جي اسفل قوتن کي ڪنٽرول ڪجي، ايئن ڪرڻ جي لاءِ وحي جي روشني ۾ تزڪي جي مرحلن مان گذرڻو پوي. جتي آهسته آهسته نفس جي اسفل قوت مهذب ٿيڻ شروع ٿئي ٿي ۽ خواهش جو زور ٽٽڻ لڳي ٿو، ۽ نفس جي فساد برپا ڪرڻ واري حالت بدليجڻ لڳي ٿي ۽ ان تي وجداني ۽ روحاني قوتون غالب اچي نفس کي ”نفس مطمئنہ“ ۾ تبديل ڪرڻ جو باعث بڻجن ٿيون. نفس جي خراب اثرن کان بچڻ ۽ ان کي سدائين جي ان کانسواءِ ڪا صورت ناهي.

هر انسان جو نفس عام طور تي پستيءَ جي حالت ۾ رهي ٿو، ڪو قانون، ڪا تهذيب ۽ عقلي اصلاح جي ڪا تحريڪ نفس جي هن پست حالت کي بهتر بنائڻ جو باعث نٿيون بڻجي سگهن، البتہ تعليم ۽ تربيت جي بهتر نظام سان هن ۾ تبديلي آڻي ٿي سگهجي، پر نفس خواهش جي حڪمرانيءَ تان هٽ ڪڍڻ لاءِ تيار نٿو ٿئي، ان جي لاءِ دل ۽ روح جي ستل صلاحيتن کي سجاڳ ڪرڻو پوي ٿو ۽ وحي جي روشني ۾ نفس جي پاڪيزگي جا مرحلا طئي ڪرڻا ٿا پون.

اڄوڪي دور ۾ نفس جي قوتن جو برپا ڪيل فساد همه گير صورت اختيار ڪري ويو آهي، انسانيت، شخصيت جي هن اسفل حصي جي ڪري عاجز ٿي وئي آهي، خود شناسي ۽ خدا شناسي جي ذريعي ئي نفس جي هن اسفل حالت مان چوٽڪارو حاصل ڪري سگهجي ٿو.

محمد موسيٰ ڀٽو
آمنه حامد زبيدي

اقتدار ۽ منصب جا فائدا ۽ نقصانات

اقتدار ۽ منصب جا فائدا به آهن ۽ نقصانات به، فائدا اهي آهن ته ان سان قوم ۽ ملڪ جي تعمير جو ڪم بهتر نموني ٿي سگهي ٿو. غريبن جي سارسنيال جي نظام جي بهترين جوڙجڪ ڪري ٿي سگهجي، انصاف جو اهڙو نظام قائم ٿي سگهي ٿو جو ماڻهوءَ کي گهر ويني ۽ پئسو خرچ ڪرڻ کان سواءِ انصاف ملي سگهي. اقتدار سان قانون جو راج قائم ٿي سگهي ٿو جنهن سان ملڪ ۾ مڪمل امن امان ۽ اطمينان جي فضا قائم ٿي سگهي ٿي. اقتدار سان تعليمي نظام سدائين سگهجي ٿو، جنهن سان افراد جي دليين جي حالت تبديل ٿئي ۽ هڪٻئي سان محبت جي فضا عام ٿئي، اقتدار ۽ منصب سان هن قسم جا ڪيئي فائدا حاصل ڪري سگهجن ٿا.

اقتدار ۽ منصب جا نقصانات اهي آهن جو مقتدر افراد قومي وسائل کي پنهنجي ذات کي مستحڪم ڪرڻ ۽ پنهنجي اقتدار کي مضبوط ڪرڻ جي لاءِ استعمال ڪن، جنهن سان انصاف جي بجاءِ ظلم کي فروغ ملي ۽ قومي وسيلن جي لت ڦر جو سلسلو شروع ٿئي.

بدقسمتي سان منصب ۽ اقتدار کي اڪثر انهيءَ مقصد جي لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. انهيءَ اعتبار سان منصب ۽ اقتدار هڪ وڏي آزمائش آهن، اهڙي آزمائش جو ماڻهوءَ جي ابدي حياتي به ڏک ڏيندڙ عذاب ۾ مبتلا ٿي سگهي ٿي.

”احياءُ العلوم“ ۾ امام غزالي رحمته الله عليه هڪڙي حديث پاڪ نقل ڪئي آهي ته ”دنيا ۾ سرڪاري عهدن تي رهڻ وارا آخرت ۾ خواهش

ڪندا ته ڪاش! انهن کي دنيا ۾ آسمان تي تنگيو وڃي ها ۽ عهدا نه ڏنا وڃن ها، ڇاڪاڻ ته اهي هنن عهدن جي ڪري ظلم ۽ ستم جي واٽ تي گامزن رهيا.

هڪڙي ٻي حديث شريف جو مفهوم آهي ته اقتدار طلب نه ڪيو وڃي ڇو ته طلب ڪرڻ سان صاحب اقتدار سان الله تعاليٰ جي مدد شامل نٿي رهي، جيڪڏهن طلب کان سواءِ (يعني بي نيازي جي حالت ۾ اقتدار ملي وڃي) ته اهڙي فرد سان الله جي مدد شامل ٿي وڃي ٿي، اهڙي طرح هواقتدار کي پنهنجي ذاتي مفادن جي لاءِ استعمال ڪرڻ کان بچي ٿو وڃي.

منصب ۽ اقتدار جي ڪري عام طور تي ماڻهوءَ کان جيڪي زيادتيون سرزد ٿين ٿيون ۽ جهڙي طرح هن جي ذات کان لکين ماڻهو اذيت ۽ تڪليف جا شڪار ٿين ٿا، اها شئي بذات خود وڏي سزا آهي، جيڪا صاحب اقتدار ۽ صاحب منصب کي ملي ٿي.

انسان ۾ بنيادي طور تي اقتدار جي طلب ۽ خواهش موجود هجي ٿي، ڇاڪاڻ ته ان سان سندس ذات کي ٻين تي برتري حاصل ٿئي ٿي، ڇو ته نفس جي احساس برتري واري جذبي کي ان سان تسڪين حاصل ٿئي ٿي، ان ڪري ضروري آهي ته نفس جي هن احساس برتري واري جذبي کي پائمال ڪجي، نه ته مقتدر حضرات ابدي حياتيءَ ۾ عذاب پوڳيندا.

مستقل سلسلو

محمد موسيٰ ڀٽو
عبدالغني دايو

نفس جي ستاري جو طريقو

۽ زندگيءَ جو دستور العمل

هدايت جي واٽ ۽ معرفت جي واٽ ماڻڻ جا بنيادي شرط:

جيڪڏهن ماڻهن ۾ گهر موجود نه آهي ته ڪيتري به ڪوشش ڪئي وڃي پر الله جي محبت جي واٽ نه ڪلندي آهي. گهر ماڻهن جو ذاتي عمل آهي، خراب عادتون، گڏاڪم، ناقص صحبت ۽ لڳاتار نفس پروريءَ جو عمل طلب/ گهر واري صلاحيت کي ساڻو ڪري يا صفا ڇڏ ڪري ڇڏيندو يا کيس انتهائي هيٺو بڻائي ڇڏيندو آهي. تصرف سان وقتي طور تي دل ۽ دماغ کي متاثر ته ڪري سگهجي ٿو پر تصرف سان خراب عادت جي اثرن کي ختم ڪري طلب کي پيدا نه ٿو ڪري سگهجي. قرآن مجيد ۾ فرمايو ويو آهي ته: ولو علم الله فيهم خيرا لاسمعهم ولو اسمعهم لتولو وهم معرضون. (الانفال)

(جيڪڏهن الله تعاليٰ انهن ۾ نيڪيءَ جو مادو ڏسي ها ته کيس ٻڌڻ جي ضرور توفيق بخشي ها ۽ جيڪڏهن (بغير صلاحيت هدايت) سماعت ڏي ها ته هومنهن ڦيري پڄي وڃن ها).

هن آيت ۾ الله پاڪ جو احوال بيان فرمايل آهي ته هدايت طلب/ گهر بڻياد تي نصيب ٿيندي آهي. جيڪڏهن گهر جي اهليت ختم ٿي وئي

ته اهڙي حالت ۾ حق ۽ سچ قبول ڪرڻ ۽ محبت ۽ معرفت جي واٽ تي هلڻ لاءِ زور زبردستي ڪم نه ڏيندي آهي زوريءَ ڪجهه ٻڌايو به وڃي تڏهن دل آماده نه هجڻ ڪري اهو ٻڌڻ پڇي وڃڻ جو ذريعو بڻجي وڃي ٿو. تنهن ڪري بڻيادي شيءِ هدايت ۽ حق جي معرفت جي سچي طلب/ گهر جو پيدا ٿيڻ آهي جڏهن اها طلب پيدا ٿيندي آهي ته حق جي معرفت جون واٽون کلي وينديون آهن.

علم ۽ دولت ڪم آڻڻ سان انهن ۾ واڌارو ٿيندو رهندو آهي؟

علم ۾ ڪنجوسي ڪرڻ سان علم وڌندو نه آهي پر گهٽ ضرور ٿيندو آهي جڏهن ته علم جي استعمال سان علم ۾ واڌارو ٿيندو رهندو آهي ۽ علمي لياقت پڻ سرس ٿيندي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت دولت جي ڪنجوسيءَ سان به دولت وڌندي نه آهي ويتر انهيءَ مان برڪت نڪري ويندي آهي ۽ دولت جا صاحب ڪيترن ئي ظاهري باطني بيمارين ۾ وڪوڙجي وڃن ٿا ۽ پوءِ سڄي ملڪيت خرچ ڪرڻ سان به انهن بيمارين مان آجا نه ٿا ٿين اهي پنهنجن انهن ظاهري ۽ باطني بيمارين جي ڪري عبرت جو ڪارڻ بڻجي وڃن. اهڙيءَ ريت مخلوق جي پلائيءَ وارن فنن طلب، ڊاڪٽري ۽ وڪالت وغيره کي ڏوڪڙ ڪمائڻ واري مقصد سان هلائڻ جي ڪري انهن فنن مان برڪت نڪري ويندي آهي ۽ انهن فنن سان واڳيل ماڻهن جي ذاتي ۽ گهريلو زندگي طرح طرح جي مسئلن ۽ ڏکيائين سان پرڄي وڃي ٿي ۽ اهي سڪون ۽ راحت واري دولت کان محروم رهجي وڃن ٿا.

الله جي نعمتن جو، الله جي رضا جي لاءِ سندس مخلوق جي پلائيءَ لاءِ استعمال ڪرڻ سان انهن نعمتن ۾ واڌارو ٿئي ٿو، تجربو ڪري ڏسو ته علم ۾ ڪنجوسيءَ بجاءِ علم جو وڌيڪ استعمال ڪيو وڃي ۽ علم جي اشاعت ۾ وقت ۽ صلاحيتون خرچ ڪيون وڃن ته علم واڌارو ٿيندو رهندو اهڙيءَ ريت ڌن دولت الله جي مخلوق جي پلائيءَ ۾ ڪم آڻجي ته ذاتي ۽ گهريلو زندگيءَ ۾ اهڙيون برڪتون ظاهر ٿينديون جو دنيا تي دولت خرچ ڪرڻ سان به اهڙيون برڪتون ۽ تسڪين ملي نه ٿي سگهي. ڊاڪٽريءَ جي پيشي جو بي غرضيءَ سان استعمال ڪيو وڃي ته آمدني ته ٿيندي ئي پر الله پاڪ طرفان شفايابي جو ملڪو پڻ حاصل ٿيندو.

علمن ۽ فنن جي ماهرن جي حرص ۽ بخل واري جذبي سندن صلاحيتن کي متاثر ڪيو آهي ڪانئن دلي سڪون ۽ اطمينان ڪسجي ويو آهي ۽ ماڻهن جي تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ گهڻو واڌارو ٿيو آهي.

گهٽ ڳالهائڻ واري گڻ سان حڪمت حاصل ٿيندي آهي.

مومن ٻانهو جڏهن گهٽ ڳالهائڻ واري گڻ سان سينگاريو آهي ته سندس دل ۾ حڪمت جا موتي پيدا ٿيندا آهن، انهيءَ ڪري جو گهڻو ڳالهائڻ سان جيڪا سگهه ضايع ٿئي ٿي مومن ٻانهي جي اها سگهه غور ۽ فڪر ۽ الله جي ڌيان ۾ خرچ ٿيڻ لڳي ٿي. مبتدي ۽ متوسط طالبن کي ته انهيءَ جو برابر مشاهدو ٿيڻ لڳندو آهي ته سندس زبان مان نڪرندڙ غير ضروري هڪڙو جملو ٿي دل ۾ اوندهه ۽ ڪارائ پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجي وڃي ٿو.

مايلفظ من قولاً لديه رقيب عتيد (ق آيت: 18) (ماڻهن جي زبان ڪوئي لفظ اهڙو نه ٿو نڪري جنهن کي محفوظ ڪرڻ وارا محفوظ نه ڪندا هجن) مبتدي ۽ متوسط طالبن تي اها ڳالهه مشاهدو ٿيڻ لڳندي آهي ۽ غير ضروري ڳالهين سان ته سندن دل ۾ قبض ۽ بي چيني ۽ سخت ڪدورت پيدا ٿيندي آهي.

محبت جي دنيا کلي پوڻ جا اثر:

بي فڪري، رڳو ڳالهيون ڪرڻ علم برائي علم ۾ مصروفيت انهيءَ وقت تائين آهي جيستائين ماڻهو عشق ۽ محبت جو مزو نه ٿو ماڻي. جڏهن محبت جي دنيا کلي لڳندي آهي ته سڄي بي فڪري ختم ٿيڻ لڳندي آهي ۽ ماڻهو لاءِ وقت ايترو قيمتي بڻجي ويندو آهي جو سندس لاءِ هڪ لمحوبه وڃائڻ ڏکيو ڪم هوندو آهي.

مسلمانن جي پن گروهن کي ويڙهائڻ جي سزا:

حديث شريف ۾ آهي ته قيامت ڏهاڙي هڪ نڪو ڪار ماڻهو آندو ويندو ملائڪن کي حڪم ٿيندو ته کيس دوزخ ۾ وجهو. هو چوندو ته يا الله سائين مان ته سڄي جمار نبيڪيءَ جا ڪم ڪيا، کيس چيو ويندو ته تنهنجي فلاڻي ڳالهه سان مسلمانن جا ٻه گروه پاڻ ۾ وڙهي پيا هيا، سو پهرين انهيءَ جي سزا پوڳ تنهن کان پوءِ تنهنجي نيڪين جو صلوتو کي ڏنو ويندو.

اها حديث سڳوري اسان سڀني لاءِ عبرت ۽ نصيحت جي حيثيت رکي ٿي ته اسان پنهنجي هر ڳالهه ايڏي سختيءَ سان نه پيش ڪيون جنهن سان مسلمانن جي وحدت متاثر ٿئي ۽ امت فروعي مسئلن جي بڻياد تي

گروهن ۾ ورهائجي وڃي نرميءَ سان ڳالهائڻ. پنهنجي موقف کي حڪمت ۽ محبت سان پيش ڪرڻ، پنهنجي دليلن ۾ حڪمت ۽ پروڙي ٿوري ڪجي. اها وڏي سعادت جي ڳالهه آهي جنهن کي اها حڪمت ملي وڃي سو وڏو خوش نصيب ماڻهو آهي.

محبت جي واٽ جي سالڪ لاءِ حقيقي خطرا:

حق جي طالب ۾ نيڪيءَ واري لياقت هوريان هوريان وڌندي ويندي آهي ۽ براين کان بچڻ جي صورت پڻ پيدا ٿيندي ويندي آهي پر وڏا ماڻهپ ۽ ٻين کي گهٽ سمجهڻ واري برائي اهڙي ڏکي آهي جيڪا وڏين ڏکيائين سان نڪرندي آهي. وڏا ماڻهپ واري بيماري وڏي عجب ۽ غريب بيماري آهي. هيءَ بيماري جتي مال ۽ دولت جي محبت ۽ علم ۽ ذهانت جي ڪري پيدا ٿيندي آهي ته اتي تقويٰ، عبادت، ذکر، فڪر ۽ زهد جي ڪري پڻ غير محسوس طور اڀرڻ لڳندي آهي. هي وڏو نازڪ موڙ آهي. تقويٰ ۽ ذکر ۽ فڪر ۾ مقام ملڻ لڳندو آهي ته نفس ماڻهو کي اڪسائڻ لڳندو آهي ته تو کي پنهنجي محبتن جي ڪري هي جيڪو مرتبو مليو آهي سو اهڙو مرتبو آهي جيڪو تمام ٿورن ماڻهن کي مليو آهي. تنهنجو گهڻو وقت ذکر ۽ فڪر ۾ رهڻ، تهجد لاءِ اتي صبح تائين ورد وظيفا پڙهڻ خوابن ۾ بشارتون ملڻ بزرگن جي اومن سان رابطو ۽ ملاقات ڪرڻ، اهي سڀ اهڙيون شيون آهن جيڪي ٻين کي ڪٿي مليل آهن. تنهن ڪري نفس جي اهڙي ڌوڪي کان بچي عاجزيءَ واري واٽ وٺڻ. پنهنجي ڪمالن جي مڪمل نفسي ڪري بظاهر گناهه گار ماڻهن کي پاڻ کان ڀلو سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو عمل آهي. هي ڏاڍو ڏکيو موڙ آهي. جيڪڏهن حق جي راه جو طالب سگهو ئي پاڻ

سنيالي وٺي، نفس جي فريب کان واقف ٿي پنهنجي سمورن ڪمالن جي نفسي ڪري ۽ عاجزيءَ کي واٽ وٺي ته سندس مطمئن نفس واري پنڌ ۾ ارتقا ٿيندي رهندي نه ته سالڪ ڪري پوڻ لڳي ٿو، جيتوڻيڪ مبتدي ۽ متوسط (شروع ۽ وچ راهه وارن) ماڻهن جي دل ڊگهي عرصي تائين جلالي صفتن جي ڪري قبض جي تيرن سان ڇاڻي ٿي وڃي ٿي ۽ وڏا ماڻهپ ۽ گهمندڻ جو بڻياد گهڻي حد تائين ڪمزور ٿي وڃي ٿو، تنهن هوندي وڏا ماڻهپ وارو شيطان ڪنهن نه ڪنهن حد تائين اندر ۾ موجود هوندو آهي، حالتن ۽ واقعن پٽاندڙ اڀري سامهون ايندو آهي الله بي نياز آڏو آه زاريءَ جو مقام آهي، نفس طرفان جڏهن به اهڙي قسم جو وسوسو شروع ٿئي ۽ ٻين ماڻهن کي حقير سمجهڻ جهڙا خيال اچڻ لڳن ته جلد ئي پنهنجي عبديت ۽ پنهنجي دليل غلام هجڻ جو مراقبو شروع ڪيو وڃي ته انشاء الله انهيءَ فتنن کان بچڻ جي صورت پيدا ٿيندي.

ٻين جي تحقير ۽ تنقيد جا اثر:

مجاهدن جي ڪري نفس تي فتح پائڻ جي معاملي ۾ ڪجهه سالڪن جي سگهه گهڻي چڱي ٿي ويندي پر ٻين تي تنقيد ۽ تحقير جي ڪري هو ڪري پوڻ لڳندا آهن، پاڻ کي ڀلو سمجهڻ ۽ ٻين کي سياه ڪار ۽ حقير سمجهڻ جو احساس نفس ۽ شيطان جو اهو فريب آهي جيڪو هو سالڪ جي دلين ۾ وجهندو آهي، شيطان سالڪن کي ظاهري وڏن گناهن ۾ وجهي نه سگهندو آهي پر پنهنجي عابد ۽ زاهد هجڻ ۽ وصول مع الله جي راهه طئه ڪرڻ و سلوڪ جي بهتر مرتبي کي پهتل هجڻ ۽ مبتدين يا سلوڪ جي واٽ جي ماهر ماڻهن کي انهيءَ معاملي ۾ گهٽ هجڻ يا کين حقير سمجهڻ

جو احساس پيدا ڪرڻ ۾ جو (شيطان) ڪامياب ٿي ويندو آهي جيڪڏهن اهي وسوسا ٿوري دير لاءِ دل ۾ آيا ته خير آ ڪوئي حرج نه آهي پر اهي وسوسا حال تي صورت وٺي غالب رهڻ لڳن ته اها وڏي خطري جي ڳالهه آهي، تنهن ڪري پنهنجي محاسبي جي سخت ضرورت آهي.

جوهري..... ۽ مادي جزن وچ ۾ ٽڪراءُ واري حالت:

انسان جي تخليق ۾ جوهري جزن سان گڏ مادي جزا پڻ شامل آهن ۽ اهي ٻئي هڪ ٻئي جي مخالف ۽ متضاد آهن، انهيءَ کي ساده لفظن ۾ نفس ۽ دل جي قوتن سان عبارت ڪري سگهجي ٿو انهن ٻنهي جون گهرجون ۽ تقاضا هڪ ٻئي کان ڌار آهن دل گهري ٿي ته پنهنجي خالق هستيءَ جي ياد ۽ انهيءَ جي عبادت ۾ پنهنجون توانائون خرچ ڪري، جڏهن ته نفس جي گهر اها آهي ته سندس نه ختم ٿيندڙ خواهشن جي پورائيءَ ۾ زندگيءَ گذارجي دل ۽ نفس جي وچ ۾ اها چڪتاڻ ۽ ٽڪراءُ هلندو رهندو آهي، اهي ماڻهو ڀلن ڀاڱن وارا آهن جيڪي انهيءَ چڪتاڻ ۾ نفسي طاقتن جو مقابلو ڪري دل جي گهرجن جو ساٿ ڏئي پنهنجي ذهني ۽ جسماني توانائون عبديت واري مقصد لاءِ ڪم آڻين ٿا ٻي اهي ماڻهو ڀلن ڀاڱن وارا چٽبا.

شيطان هٿان اغوا ٿيڻ جا اثر ڏڪر کان محرومي:

ذڪر واري لذت کان وڌيڪ ٻي ڪا لذت ڪانهي، ذڪر جي مزي ۾ حقيقي محبوب سان وصال واري مزي جا اثر شامل آهن ذڪر واري مزي کان محروم ٿيڻ وڏي محرومي آهي، ذڪر واري لذت کان محروم ماڻهن حالت اها ٿي وڃي ٿي جڻ صحرا ۾ ڪو پيا سو ماڻهو هجي جيڪو پاڻيءَ

لاءِ لڳاتار ڊڪندو رهندو آهي ۽ سندس سڄي ڊڪ ڊوڙ شراب جي شڪل ۾ ئي ظاهر ٿيندي آهي.

استحوذ عليهم الشيطان فانسا هم ذكر الله اولئك حزب الشيطان الا ان حزب شيطان هم الخاسرون . (المجادله - آيت 19)

(شيطان انهن تي غلبو ماڻي ورتو ۽ ڪائن الله جي ياد وساري ڇڏي. اها (جماعت) شيطاني لشڪر آهي ٻڌي وئو ته شيطان جو لشڪر ئي نقصان وارو آهي.

واذا ذكر الله وحده اشمأزب قلوب الذين لا يؤمنون بالآخرة واذا ذكر الذين من دونه اذا هم ينسرون. (الزمر - 15)

(جڏهن اڪيلي الله جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو ته آخرت تي ايمان نه رکڻ وارن جي حالت اها ٿي وڃي ٿي جو سندن دليون منقبض ٿي وڃن ٿيون. جڏهن انهيءَ کان علاوه ٻين جو ذڪر ڪجي ٿو ته هو خوش ٿي وڃن ٿا).

پهرين آيت ۾ ذڪر کان محروميءَ کي شيطاني علوم ۽ شيطاني اغوا جو نتيجو چيو ويو آهي. ٻي آيت ۾ آخرت کي وساري ويهڻ وارن آخرت کي اهميت نه ڏيڻ وارن ۽ آخرت جي ڀيٽ ۾ دنيا واري زندگيءَ کي ترجيح ڏيڻ وارن جي اها خاصيت ٻڌائي وئي آهي ته ذڪر سان سندن طبعي مناسبت پيدا نه ٿي ٿئي بلڪ ذڪر جي موقعي تي سندن دليون وحشت ۽ بيزاريءَ سان ڀرجي وڃن ٿيون ۽ هو الله جي ذڪر الله جي محبت، معرفت ۽ انهيءَ جي عبديت جي رنگ کي غالب ڪرڻ وارين ڳالهين وقت اداس ۽ غمزده ٿي وڃن ٿا جڏهن ته دنيا جي سامان، مادي زندگيءَ جي خوشحالي، دنيا جي

مستقبل کي ڀلو بڻائڻ وارين رٿائن ۽ نفس پرستيءَ جي پروگرامن وارين ڳالهين سان خوشي ۽ سرهائي محسوس ڪن ٿا.

دل جي خصوصيتن کان اڻ سونهائيءَ جا نتيجا:

دل (جيڪا انساني روح جو ٽڪاڻو آهي) جي خصوصيتن ۽ تقاضائن کان اڻ سونهائيءَ ڪري ماڻهو دولت ۽ عهدا ماڻڻ جي ڊوڪ ڊوڙ ۾ رڌل رهن ٿا پر انهيءَ مان سڪون حاصل ٿيڻ بدران دليون اڻ ڄاڻ ڊپ ۾ وڪوڙجي وڃن ٿيون. مالدارن ۽ منصب وارن جي حالت انهيءَ اعتبار کان رحم جوڳي هوندي آهي. دل جي ڌڙڪڻ تيز رهندي آهي بعض جي رفتار غير متوازن ٿي وڃي ٿي ۽ ذهن وسوسن ۽ خطرن سان ڀريل رهي ٿو. هر وقت نون نون مسئلن ۽ مونجهارن کي منهن ڏيڻو پوي ٿو. دل ۽ روح کي گهريل خوراڪ نه ڏيڻ ۽ دولت، عزت ۽ شهرت ماڻڻ جي چڪر ۾ پنهنجون توانائين خرچ ڪرڻ جو انهيءَ کان علاوه ٻيو ڪهڙو نتيجو نڪري سگهي ٿو.

اسلام جي بنيادي تعليمات

آزاد خيال فردن جي غور فڪر لاءِ

حقوق ۽ فرائض:

هي ياد رهي ته اسلام ”حقوق“ جو مطالبو ڪرڻ تي ايترو زور نه ٿو ڏئي جيترو پنهنجي مڃڻ وارن کي پنهنجي فرضن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ زور ڏيندو ۽ تيار ڪندو آهي. ڳالهه بظاهر هڪ ئي جهڙي لڳي ٿي ته حقوق جي مطالبي جي وجه سان ماڻهو پنهنجا فرض ادا ڪندا...يا... جڏهن فرض ادا ڪندا ته سڀني کي پنهنجا حق ملي ٿي ويندا، پر ”حقوق ادا ڪرڻ جو مطالبو ڪرڻ“ ۽ ”فرضن کي انجام ڏيڻ جو مطالبو ڪرڻ“ جي نتيجن ۾ گهڻو وڏو فرق آهي. ”فرضن کي انجام ڏيڻ جو مطالبو“ هڪ مختلف قسم جي معاشري جي تشڪيل ڏئي ٿو جتي ان جو معاشرتي ۽ اخلاقي نقط نظر ۽ شهرين جي ذهنيت بي مثال طور تي منفرد ۽ جدا هوندي آهي.

فرضن جي تڪميل جو احساس ڏياريندي اسلام پنهنجي پيروڪارن کي مخلص ۽ ذم دار بڻائڻ چاهي ٿو. ان جي برعڪس ”حقن کي حاصل ڪرڻ“ شديد خواهش جو احساس ”ماڻهن کي تقاضو ڪرڻ وارو ۽ شايد خود غرض ۽ غير مطمئن به بڻائي سگهي ٿو جيڪو اسلام نه ٿو چاهي، انهيءَ لاءِ اسلام پهريان فرضن کي ادا ڪرڻ ۽ متحمل، بردبار، مطمئن ٿيڻ ۽ صبر ڪرڻ جي نظريي کي فروغ ڏئي ٿو. صرف ثانوي طور تي اسلام افراد جي حقن جي لاءِ اصرار ڪرڻ جي اجازت ڏئي ٿو، خاص طور تي جڏهن ڄاڻي وڃي ٿي ته انڪار ۽ ان کي پامال ڪيو ويندو هجي. ان جو مطلب هي ناهي ته ماڻهو پست همت ۽ بزدل ٿي وڃن ۽ پنهنجي حقن جو ڪڏهن مطالبو نه ڪن. اصل ۾ ان جو مطلب صرف هي آهي ته اسلام ”حقن جي تقاضي“ کان وڌيڪ ”فرضن جي تڪميل“ تي روز ڏئي ٿو. بلاشبہ جڏهن ماڻهو ٻين جي لاءِ پنهنجا فرض

ادا ڪندا آهن ته هر ڪوئي پنهنجي حقن کي جائز طريقي سان حاصل ڪري ٿي وٺي ٿو. باوجود ان جي، اسلام پنهنجي حقن جي دعويٰ ڪرڻ ۽ ظالمن ۽ ان جي ظلم جي خلاف جدوجهد ڪرڻ جا سڀ وسائل مهيا ڪري ٿو.

جڏهن هڪ مسلم معاشري جو فرد خوشي ۽ آمادگي سان الله ۽ ٻين جي لاءِ پنهنجا فرض پورا ڪندو ته حڪومت جي لاءِ ان معاشري ۾ آساني ٿي ويندي ۽ اهو صرف هڪ ”محدود ڪردار“ ادا ڪندي. جيڪڏهن حقوق، محض مسلسل مطالبات جي ذريعي ئي پورا ڪيا ويندا هجن ته حڪومت کي هڪ ”جامع نگران“ بڻجڻو پوندو ۽ هي يقيني بڻائڻو پوندو ته ماڻهن جي حقن جو احترام ڪيو وڃي اسلام ۾ خوشي ۽ رغبت سان الله جي رضا ۽ خوشنودي حاصل ڪرڻ جي ارادي سان ٻين جي حقن کي پورو ڪرڻ هر عمل کي هڪ ”نيڪ عمل“ ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو آهي. جڏهن ته نه چاهيندي ۽ بي رغبتي سان ٻين ماڻهن جي حقن کي پورو ڪرڻ، اسلام ۾ ڪاميابي جي لاءِ مخصوص ميوو آڻڻ جو حامل نه ٿو ٿي سگهي. انهيءَ لاءِ اسلام ”حقن جي مطالبي“ کان وڌيڪ ”فرضن جي ادائگي“ تي زور ڏئي ٿو.

اسلام چاهي ٿو ته ان جا پيروڪار حساب جي ڏينهن کي هميشه ذهن ۾ رکن، جڏهن الله ماڻهن جي اعمال ۽ ڪارڪردگي جي مطابق پنهنجو انصاف عطا ڪندو. جيترو وڌيڪ خوش دلي ۽ تواضع ۽ عاجزي سان گڏ اسان پنهنجا فرض سر انجام ڏينداسين، معاشري ۾ اوتري ئي محبت ۽ شفقت ۽ هم آهنگي قائم ٿيندي، ۽ اوترو ئي امن ۽ سکون ۽ خوشي جو ماحول ٿي ويندو. ان جي برعڪس مسلسل خود غرضي سان حقن جو مطالبو ڪندو رهڻ، اگرچہ قانوني طور تي ئي هجي، آهسته آهسته ماڻهن کي متڪبر، ناراض، خود غرض ۽ مطلب پرست ۽ هميشه جي لاءِ غير مطمئن بڻائي ڇڏيندو آهي. جيئن ته هي رويو پاڻ کي ٻين کان پري ڪندو آهي ۽ اڪيلو ۽ افسرده رهڻ جو امڪان وڌائي ڇڏيندو آهي. ايئن، لکن جي هجور ۾ به ڪو پنهنجو پاڻ کي تنهن محسوس ڪري سگهي ٿو. قانون ٽٽو ٿي ويندو آهي، ۽ محبت گرم جوش هوندي آهي. محبت تي مبني رشتا لازوال ۽ گهڻا بار آور هوندا آهن.

هر هڪ کي پنهنجي انفرادي حالتن، صلاحيتن، ۽ اهليت جي بنياد تي مقرر ڪيل فرض پورا ڪرڻ گهرجن. قيامت جي ڏينهن الله هر فرد کي ان جي صلاحيتن جي مطابق جوابده نهرائيندو. ڪو به ٻين جي لاءِ جواب نه ڏيندو...يا... ان جي لاءِ ذم دار نه هوندو. قرآن مجيد ۾ آهي:

لَا يُلَاقِي اللَّهَ تَقْسًا إِلَّا رُوْءً وَشَعًا * (قرآن مجيد، 2:286)

نه حڪم ڏيندو الله ڪنهن کي مگر ان جي طاقت جي مطابق
حقوق الله (الله جا حق):

حقوق الله ۾ هيٺ ڏنل حقوق شامل آهن. پر هي صرف ايترا ئي محدود نه آهن. اسان کي گهرجي ته:

- الله تي غير متزلزل ايمان رکون، توحيد جي شناخت ڪريون ۽ ڪڏهن به شرڪ نه ڪريون
- الله کي پنهنجو رب تسليم ڪريون ۽ ان جي سڀني صفتن جي معرفت حاصل ڪريون.
- الله کان علاوه ڪنهن جي عبادت ۽ پرستش نه ڪريون.
- پنهنجي مرضي کي الله جي مرضي جي تابع ڪريون.
- مسلسل الله جي ياد ۾ مشغول رهون.
- الله جي قهر و غضب کان ڊڄون.
- الله جي عظمت ۽ ان جي ڪبريائي جي تسبيح ڪريون.
- پنهنجي دعائن ۾ الله کان التجاء ڪريون.
- توبه ۽ استغفار جي لاءِ الله کان سواءِ ڪنهن کي نه

پڪاريون.

الله جي عبادت ڪرڻ جو مطلب آهي ته ان کي انتهائي عقيدت ۽ محبت، تعظيم و تڪريم جو خراج پيش ڪرڻ، ان جي لاءِ بي انتها تواضع ۽ عاجزي ۽ شڪر گذاري جو اظهار ڪرڻ، مڪمل طور تي ان جي حضور سر جهڪائي ڇڏڻ، ان جي عظمت ۽ شان ڪبريائي جي اعتراف ۾ ان جي سامهون جهڪڻ، ان کي مسلسل ياد رکڻ ۽ ان جي احڪامن تي عمل ڪرڻ. اسان کي ان جي رضا ۽ خوشنودي جي حصول جي لاءِ ئي هر قدم کڻڻ گهرجي. خاص طور تي پنهنجو مال، وقت ۽

توانائي خرچ ڪري. عبادت جي هن عمل ۾ ڪجهه عملن کي فرض / واجب قرار ڏنو ويو آهي. مثلاً: اسلام ۾ پنج تنپ آهن، ۽ ٻين جي مستحب ۽ نفل ۾ درج بندي ڪئي وئي آهي. انهن فرضن کي ان جي وقت تي انجام ڏيڻ گهرجي، چاهي ان جو وقت روزانو هجي، هفته وار هجي...يا... سالانو...يا... زندگي ۾ هڪ ڀيرو، جيئن به فرض ڪيو ويو آهي.

انهن فرضن مان ڪجهه کي جسماني عملن جي ضرورت هوندي آهي، ڪجهه ۾ مال خرچ ڪرڻ جي ضرورت هوندي آهي ۽ ڪجهه ۾ ٻنهي جي ضرورت هوندي آهي. (باب...9 ۾ تفصيلي ذڪر موجود آهي). هڪ ڀيروڪار انهن فرضن کي انفرادي طور تي...يا... اجتماعي طور تي، ذاتي...يا... عوامي طور تي عبادت گاهه (مسجد) ۾...يا... ان جي ٻاهر انجام ڏئي سگهجي ٿو. اسلام واضح طور تي انهن فرضن کي انجام ڏيڻ جي لاءِ اجر و ثواب ۽ ان کي پورو نه ڪرڻ تي سزائون بيان ڪري ٿو. مان اوهان کي ياد ڏياريندو هلان ته انهن عملن ۽ فرضن جي تڪميل سان الله کي ڪو فائدو ناهي پهچندو بلڪه سڀ فائدا عبادت گذار جي لاءِ ئي هوندا آهن. ان جي احڪام ۽ قوانين جي پابندي ڪرڻ سان هتي (دنيا) ۽ آخرت ٻنهي ۾ ڪاميابي حاصل ٿيندي آهي.

حقوق العباد (ماڻهن جا حق):

ٻيو فرض ماڻهن جا حق ادا ڪرڻ آهي. قرآن و سنت ۾ مسلمانن کي بار بار تنبيه ڪئي وئي آهي اهي ٻين جا حق پامال ڪري الله جي غيظ و غضب جا مستحق نه بڻجن. (صحيح بخاري) قيامت جي ڏينهن الله ان خلاف ورزين کي معاف نه فرمائيندو، بلڪه خلاف ورزي ڪرڻ وارن کي الله جي معافي ۽ عفو و درگزر کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ سڀ کان پهريان ان متاثرين ۽ مظلومين کان معافي گهرڻي پوندي. (بخاري)

شريف) ڪيترن ئي معاملن ۾ خلاف ورزي ڪرڻ وارن کي ان جي نيڪ عملن جو حصو ان متاثرين ۽ مظلومن کي جرمانن جي مدد ۾ ڏيڻو پئجي ويندو جنهن جي نتيجي ۾ ان جي نام اعمال مان نيڪيون ختم ٿي وينديون. (بخاري شريف) ان وٽ گهڻا نيڪ اعمال ٿي سگهن ٿا پر ٻين جا حق پورا نه ڪري ...يا... پامال ڪرڻ جي وجهه سان اهي جهنم ۾ وڃي سگهن ٿا ان وقت تائين جي لاءِ جيسيتائين ان جي سزا مڪمل نه ٿي وڃي ...يا... الله رب العزت ڪنهن طرح ان جي بخشش نه فرمائي ڇڏي.

الله جي عدالت ۾ مظلوم کي پنهنجي ظالم ڪرڻ جو اختيار به حاصل هوندو ۽ اهو بطور جرمانه ان کان ڪو نيڪ عمل نه وٺڻ جو به انتخاب ڪري سگهي ٿو. قيامت جي ڏينهن جڏهن هر ڪوئي نجات جي ڳولا ۾ هوندو ۽ نيڪ عملن جو محتاج هوندو، صرف ڪجهه ئي ڪشاده دل ۽ فياض هوندا جيڪي ماڻهن کان بدلي ۾ ڪجهه وٺڻ کانسواءِ انهن کي معاف ڪري ڇڏيندا. اڄ ڪلهه جڏهن ڪو ڪنهن کان درگزر نه ٿو ڪري ۽ خالي ويڃڻ نه ٿو ڏئي، ته ڪو ڪيئن توقع ڪري سگهي ٿو ته ڪو به ڪنهن کي به اُن اهم موڙ تي ايئن ويڃڻ ڏيندو.

ڪيترن ئي معاملن ۾ الله پنهنجي فرضن ۾ اسان جون خاميون، کوتاهيون ۽ گناهه کي معاف ڪري سگهي ٿو ۽ ڪندو آهي، سواءِ ڪفر ۽ شرڪ جي گناهن جي. قيامت جي ڏينهن جو بنيادي مقصد مظلومن کي انصاف ڏيارڻ آهي جن ٻين جي هٿان ظلم و ستم ۽ تڪليفون برداشت ڪيون ۽ مجرم، گناهه گارن ۽ خلاف ورزي ڪرڻ وارن کي سزا ڏيڻ آهي. ماڻهن جي حقن جي اڌائگي جي ذم داري گهڻن معاملن ۾ ترجيح رکي ٿي ۽ ”عبادت جي وسيع مفهوم“ کي اسلامي فلسفي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل آهي.

جن ماڻهن جي تعلق سان فرضن جي اڌائگي لازمي آهي انهن ۾: والدين، زال مڙس، ٻار، پيڻ پاءُ، ماءُ پيءُ جا رشتيدار، پاڙي وارا، مسافر، پري جا مائٽ دوست ۽ ساٿي، مالڪ ۽ ملازم، ماتحت، خاص طور تي اهي جن جون ضرورتون اوهان پوري ڪري سگهو ٿا، اوهان جي تحويل ۾ ڏنل ماڻهو، يتيم، بيوه، پوڙها ۽ معذور، مهاجرين، پناه گزين، غربت کان لاچار، بيمار ۽ اهي غير مسلم جيڪي اسلامي حڪومتن جي تحت رهندا آهن، شامل آهن.

چيو ويو آهي ته جنت ماءُ جي قدمن ۾ آهي. تنهنڪري ان جي مڪمل خدمت ڪرڻ سان مسلمان باساني جنت حاصل ڪري سگهن ٿا. هڪ ماءُ پنهنجي ٻچن جي طرف کان محبت، احترام، نگهداشت ۽ مدد جي مستحق آهي، ڇو ته ان هن کي پيدا ڪيو، سنڀاليو، سهارو ڏنو، ۽ زچگي جا جهٽڪا برداشت ڪيا. پنهنجي ننڍ کي ڪيتريون ئي راتيون ان کي گرم، محفوظ ۽ صحتمند رکڻ جي لاءِ قربان ڪري ڇڏيون، ان جي علاوه ٻيو به گهڻو ڪجهه.

الله جي رضا ۽ خوشنودي ان وقت يقيني هوندي آهي جڏهن مسلمان پنهنجي پيءُ جي چڱي طرح خدمت ڪندا آهن. پيءُ پنهنجي ٻچن جي پرورش ۽ پرداخت ڪرڻ، حلال ڪمائي ڪرڻ ۽ پنهنجي ٻچن کي بهترين طريقي سان تعليم و تربيت ڏيڻ ۽ ان کي معاشري ۾ قابل بڻائڻ جي لاءِ سخت محنت و مشقت ڪندا آهن. جيئن ته اولاد جي ڪاميابي ان جي والد جي محنت ۽ قرباني تي منحصر هوندي آهي. پيغمبر اڪرم ﷺ جي مطابق جڏهن ڪو پيءُ پنهنجي ٻن ڌيئرن جي تربيت ڪري ۽ شادي ڪري رخصت ڪندو آهي ته ان کي جنت سان نوازيو ويندو آهي. (مشڪات المصابيح)

والدين سان واعدو ڪيو ويو آهي ته جيڪڏهن اهو پنهنجي اولاد کي سڄو ۽ مخلص مسلمان بڻائيندا آهن ۽ انهن کي جهنم جي باهه کان محفوظ رکڻ جي لاءِ ”ضروري تعليم و تربيت“ سان آراسته ڪندا آهن ته اهي جنت ۾ اعليٰ مقام جا مستحق ٿيندا... الله الله!... قرآن ڪريم ۾ براه راست حڪم ڏنو ويو آهي:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا... (قرآن مجيد، 66:6)

اي ايمان وارو بچايو پنهنجي جانين کي ۽ پنهنجن گهر وارن کي ان باهه کان.

وڌيڪ هي ته هڪ وفادار ۽ مخلص زال جيڪا مڙس سان متعلق پنهنجا فرض انجام ڏيندي آهي ان کي جنت جي ضمانت ڏني وئي آهي. هڪ مڙس کي پنهنجي زال جي لاءِ قابل اعتماد ٿيڻ ۽ ان جو شفيق ۽ همدرد بڻجڻ، ان جو خيال رکڻ ۽ ان جي ضرورتن کي پورو ڪرڻ جي لاءِ اجر و ثواب ڏنو ويو آهي. مڙس ۽ زال هڪ ٻئي جي لاءِ بڻايا ويا آهن ۽ انهن کي هڪ ٻئي جي حقن کي پورو ڪرڻ گهرجي.

الله جو غيظ و غضب انهن ماڻهن کان زائل ٿي ويندو آهي جيڪي الله جي رضا ۽ خوشنودي جي خاطر ضرورت مند ماڻهن کي پنهنجو مال ڏيندا آهن ۽ هي ڏيڻ وارا وڏا خوش بخت ۽ با برڪت هوندا آهن. انهن مسلمانن جي لاءِ گهڻو اجر ۽ ثواب ۽ وڏا انعام آهن جيڪي ٻين جي لاءِ پنهنجي فرضن کي بلا امتياز ۽ بغير ڪنهن غرض جي ادا ڪندا آهن. هر هڪ عمل خواه ڪيترو ئي غير اهم ۽ حقير ڇو نه هجي، ان جو حساب ٿيندو. (قرآن مجيد، 99:7-8)

روزانو نماز پڙهڻ کان وٺي اجايل کي پاڻي جو گلاس ڏيڻ تائين، مسجد تعمير ڪرڻ کان وٺي بڪن کي کاڌو ڪرائڻ تائين، ايمان داري ۽ انصاف سان ملڪ جي قيادت ڪرڻ کان وٺي يتيمن کي پناهه ڏيڻ تائين،

لکين روپيه جي صدقي کان وٺي صرف هڪ مسڪراھٽ جي صدقي تائين، سڀ اسلام ۾ عبادت جي وسيع تصور جا حصا آهن. اسان کي اهڙو پروردگار پيو ڪٿان ملي سگهي ٿو جيڪو ماڻهن کي هڪ ٻئي سان گڏ تعامل جي رهنمائي ڪري ۽ ان تي انهن کي پنهنجي عبادت جو ثواب ۽ انعام به عطا ڪري؟ ڪٿي به نه! الله اسان سڀني جو پروردگار آهي، وڏو مهربان، نهايت رحم ڪرڻ وارو آهي.

اسان جا ڪجهه اهم معاملات

احاديث نبوي جي روشني ۾

عهدن، منصبن سان ماڻهن جو ۽ مالدارن جو اهو مزاج بنجي وڃي ٿو ته انهن جي اچڻ تي ماتحت اٿي بيهن، ته جيئن انهن جي انا کي تسڪين ملي. جيڪڏهن ماڻهو اٿي نه بيهن، ته اهي غصو ڪندا آهن ۽ ان کي پنهنجي بي عزتي محسوس ٿيندي آهي. اها حرڪت الله سان تعلق جو انحراف آهي. جيڪو وڏن گناهن ۾ شامل آهي. اها تڪبر جي نفسيات آهي. جيڪا فرد کي اهڙو ڪرڻ تي مجبور ڪري ٿي. عام طور تي. دولت ۽ عهدي جي بنياد تي تڪبر جي اها نفسيات پيدا ٿيندي آهي. هن حديث شريف ۾ اهڙن ماڻهن کي تنبيه ڪئي وئي آهي ته هو پنهنجي هن حرڪت کان مڙي وڃن. نه ته جهنم انهن جو نڪاڻو هوندو.

بزرگن جي حوالي سان به عام طور تي اهو ٿيندو آهي ته انهن جي اچڻ تي انهن جا عقيدتمند تعظيم طور اٿي بيهندا آهن. حالانڪ بزرگ ان ڳالهه کي پسند نه ڪندا آهن. ان ڪري اهو اٿي بيهڻ هن حديث جي زمري ۾ نٿو اچي. بلڪ محبت جي اظهار جو هڪ وسيلو آهي. تنهن هوندي به احتياط ان ۾ آهي ته ايئن نه ڪيو وڃي، ان کان بچڻ گهرجي.

الله جي رحمت مان مايوس ٿيڻ ڪيڀرو گناه:

هڪ فرد پڇيو. يا رسول الله. وڏا گناهه ڪهڙا آهن. چيائون الله سان شرڪ ڪرڻ. الله جي رحمت کان مايوس ٿيڻ ۽ الله جي فضل کان نااميد ٿي وڃڻ. (طبراني)

وڏن گناهن ۾ شرڪ ته ناقابل معافي گناهه آهي. جيتوڻيڪ توبه ڪرڻ سان اهو به معاف ٿي وڃي ٿو. پر الله جي رحمت ۽ ان جي فضل کان مايوس ٿيڻ به وڏن گناهن ۾ شامل آهي. اها بندي لاءِ هڪ وارننگ به آهي ۽ هڪ اعتبار سان تسلي به آهي ته هو معافي جي معاملي ۾ الله جي رحمت ۽ ان جي فضل کان ڪنهن به صورت ۾ مايوس نه ٿئي. الله جي رحمت ان قدر وسيع آهي جو هو توبه سان سڀني گناهن کي معاف ڪري ٿو.

بندي تي الله جو ڪيترو وڏو انعام آهي ته هو ان جي سڀني خرابين جي باوجود ان کي پنهنجي رحمت ۽ فضل جي دائري مان نڪرڻ نه ٿو ڏئي ۽ ان کي پنهنجي رحمت کان مايوس ٿيڻ نه ٿو ڏئي. ۽ ان مايوسي کي وڏن گناهن ۾ شمار ڪيو آهي.

بندي زندگي جي هر موڙ تي توبه ڪري الله جي طرف رجوع ٿئي ته الله جي رحمت ان کي حاصل ٿيندي آهي. ۽ ان لاءِ نيڪي جي رستن کي کولي ڇڏيندي آهي. ان لاءِ الله جي رحمت ۽ ان جي فضل کان مايوسي جي گنجائش ئي نه آهي.

دين تي ثابت قلبي:

امه سلمه فرمايو ته رسول الله ﷺ گهر ۾ اڪثر "يا مقلب القلوب، ثبت قلبي علي دينك" (اي دليين کي بدلڻ وارا، منهنجي دل کي دين تي قائم رک) دعا فرمائيندو هو. مون کائن پڇيو ته توهان اڪثر هي دعا چو گهرندا هو؟

پاڻ فرمايائون "اي امه سلمه، ڪو به فرد اهڙو ناهي جنهن جي دل الله جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ نه هجي، هو جنهن کي گهري تو (هدايت تي) قائم رکي ٿو ۽ جنهن کي گهري (سڌي رستي) کان هٽائي ڇڏي." (ترمذي 3522)

الله جي رسول ﷺ پنهنجي عمل سان سيڪاريو آهي ته بندو نيڪي، تقويٰ ۽ برتري جي ڪيڏي به بلند مقام تي فائز ٿي وڃي ۽ الله ڏانهن متوجه ٿيڻ، تزڪيي جي ڪيترن به مرحلن مان گذري، ان جي باوجود سندس ايمان ۽ يقين خطري ۾ آهي، ايمان هڪجهڙي حالت ۾ ناهي هوندو ڪڏهن ڪمزور ٿيندو آهي ته ڪڏهن مضبوط، نفس جي دنيا ۾ تبديلي جاري رهندي آهي، فرد حالتن ۽ زماني کان به متاثر ٿيندو آهي، ان ڪري هدايت جي رستي تي هلڻ لاءِ الله کان روزانو دعا گهرندو رهي، بندي جي دل الله جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ آهي، جيڪڏهن بندو هن غلط فهمي ۾ مبتلا ٿيو ته هو هاڻي الله جي ويجهو (مقرب الا الله) ٿي چڪو آهي، ان ڪري هاڻي ايمان جي سلامتيءَ لاءِ دعا جي ضرورت ناهي، بس انهي وقت هو ڪرڻ شروع ٿيندو.

ان ڪري "يا مقلب القلوب، ثبت قلبي" واري دعا گهرندو رهڻ گهرجي، ان کان غافل نه ٿيڻ گهرجي، الله بي نياز آهي، هو بندي کي پاڻ کان بي نياز ٿيندي ڏسڻ نٿو چاهي، خدا چاهي ٿو ته بندو هر حالت ۾ ان کان دعا گهري، ۽ هو پنهنجي دل ۾ پنهنجي متقي ۽ بزرگ هجڻ جو خيال به نه آڻي.

ٻين کي حقير سمجهڻ جي سزا:

فرمايائون: هڪ شخص چيو الله جو قسم آ، الله فلاڻي شخص کي معاف نه ڪندو، الله تعاليٰ ارشاد فرمايو ته اهو ڪير ٿيندو آهي جو قسم کڻي چوي ٿو ته مان فلاڻي کي معاف نه ڪندس، مان ته ان کي معاف ڪيو آهي ۽ پهرئين شخص جي عملن کي ضايع ڪري ڇڏيم. (صحيح مسلم: ۲۶۲۱)

(البر)

هي حديث شريف اسان کي سيڪاري ٿي ته اسان ٻين جي گناهن کي ڳولڻ ۽ انهن کي حقير سمجهڻ جي روش ڇڏي ڏيون، اسان کي ٻين بابت سٺو گمان رکڻ گهرجي ۽ بدگمانن کان پاسو ڪرڻ گهرجي، وڏي مقام تي فائز ٿي ٻين جي گناهن کي ڏسڻ ۽ انهن جي پڇار ڪرڻ، الله کي ناپسند آهي، الله ته هر بندي کي عبوديت جي مقام تي ڏسڻ چاهي ٿو، جنهن تي الله جي عظمت غالب آهي، اهو پنهنجي نفس جي حساب ڪتاب کان ئي فارغ نٿو ٿئي، ته ٻين جي برائين جي ڇا ڳالهه ڪري! ٻين جي ڳلا ڪرڻ وارين حرڪتن سان بندي جا نيڪ اعمال ضايع ٿيڻ جو خطرو پيدا ٿئي ٿو، ان ڪري بندو اهڙن معاملن ۾ انتهائي محتاط رهندو آهي.

ٻُرائي کي روڪڻ جي بيان ۾:

فرمايائون: جيڪڏهن هڪ شخص ڪنهن قوم ۾ ڀرو ڪم ڪري، ۽ ٻيا ماڻهو ان کي روڪڻ جي طاقت رکن، پر نه روڪن، ته اهڙي قسم جي ماڻهن تي مرڻ کان اڳ الله تعاليٰ عذاب نازل فرمائيندو. (اخرجه احمد بن حنبل في المسند، ۴/۳۶۴، الرقم / ۱۹۲۵۰)

هي امر بالمعروف ۽ نهی عن المنکر جي حوالي سان حديث آهي، طاقت رکڻ باوجود جيڪڏهن ٻُرائين کي نه روڪيو وڃي، ته ان تي سزا جي ڌمڪي آهي، ٻُرائين کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ فرد جي ذميواري آهي، جيڪڏهن ڪوشش جي باوجود به ٻُرائيون نه رڪجن، ته فرد پنهنجي ذميواري کان آزاد ٿي ويندو، پر ٻُرائين کي روڪڻ جي سلسلي ۾ بهتر حڪمت عملي هجڻ ضروري آهي، ائين نه ٿئي جو ٻُرائين کي روڪڻ سان وڌيڪ انتشار پيدا ٿئي.

گناهن کان معافي جي مؤثر دعا:

فرمايائون: جيڪو شخص هي الفاظ چوي، "استغفر الله الذي لا اله الا هو الحي القيوم و اتوب اليه" (مون الله کان گناهن جي معافي گهران ٿو ان کان سواءِ ڪو الله ناهي، هو زندهه ۽ قائم دائم آهي، مان ان جي حضور ۾ توبه ڪريان ٿو) ته ان جا سڀ گناهه معاف ڪيا ويندا، چاهي هو ميدان جنگ کان فرار اختيار ڪندڙ ٿي چو نه هجي. (تاريخ المدينة لابن شبة (۳/ ۱۱۳۶))
 بندو تو سراسر عيبدار آهي، ۽ غفلت جو گناهه ته ان کان ٿيندو ئي رهي ٿو. سڀني گناهن کان معافي لاءِ مختلف دعائون سيڪاريون ويون آهن، پر انهن ۾ مؤثر دعا هي آهي، جيڪا هن حديث شريف ۾ بيان ڪئي وئي آهي، هي دعا اهڙي آهي نوان کي معمول ۽ وظيفو بڻائڻ گهرجي.

مظلوم ۽ لاچار جي مدد ڪرڻ جو انعام:

فرمايائون: جيڪو شخص ڪنهن مظلوم جي مدد ڪندو، ته الله تعاليٰ ان لاءِ تيهتر بخششون لکي ڇڏيندو آهي، جن ۾ هڪ بخشش اها آهي جيڪا ان جي سڀني ڪمن جي اصلاح لاءِ ڪافي آهي ۽ باهتر بخششون قيامت جي ڏينهن ان جي درجن جي بلندي جي صورت ۾ هونديون. (بيهقي، مشڪوة)

معاشري ۾ حب دنيا، نفس نفسي ۽ مهنگائي جي سبب مظلوم ۽ بيوس ماڻهن جي تعداد ۾ تمام گهڻو اضافو ٿي چڪو آهي، هر فرد مظلوميت جي تصوير بڻجي ويو آهي، گهر ۾ ڪاٺ لاءِ ڪجهه به ناهي، علاج لاءِ پيسا ناهن، بجلي وغيره جي بلن جي ادائينگي لاءِ رقم ناهي، اهڙي طرح جي لاچار انسانن جو تعداد لکن کان وڌي ڪروڙن تائين پهچي چڪو آهي. ان جو سبب اهو آهي ته اقتداري طبقن هڪ اهڙو نظام ناهي ڇڏيو آهي، جنهن ۾

غريب وڌيڪ غريب ٿي رهيو آهي ۽ امير وڌيڪ امير ٿي رهيو آهي. انهن حالتن ۾ بيوس ماڻهن جي مدد ڪرڻ، اسلامي اعتبار کان وڏي خدمت آهي. هن حديث شريف ۾ اهڙن ماڻهن کي دنيا ۾ به بهتري جي خوشخبري ڏني وئي آهي ۽ آخرت ۾ به سندن درجن جي بلندي جي خوشخبري ڏني وئي آهي.

ڪراڙي شخص جي مدد ۽ تعظيم جي فضيلت:

فرمايائون: جيڪو جوان ڪنهن ڪراڙي شخص کي سندس وڏي عمر جي ڪري تعظيم ڏيندو، ته الله تعاليٰ ان جي ڪراڙپ جي وقت هڪ اهڙو فرد مقرر فرمائيندو، جيڪو ان جي تعظيم ۽ عزت ڪندو. (ترمذي، 3/411 حديث: 2029)

پوڙهائپ واري عمر ائين هوندي آهي، جنهن ۾ ماڻهو جسماني ۽ دماغي طور ڪمزور ٿي ويندو آهي ۽ معذوري محسوس ڪندو آهي. هو پنهنجا ضروري ڪم به سرانجام ڏيڻ کان لاچار هوندو آهي، ننڍن ننڍن معاملن ۾ ٻين جو محتاج هوندو آهي، ان وقت کيس ٻين جي مدد جي ضرورت هوندي آهي. وڏي عمر واري فرد جي تعظيم ڪرڻ ۽ ان جي مدد ڪرڻ يا ان جي خدمت ڪرڻ، الله جي نظر ۾ پسندیده عمل آهي. ان جي صلي ۾ جڏهن اهو شخص خود بوڙهو ٿي ويندو، ته الله ان جي مدد لاءِ هڪ فرد مقرر ڪندو، جيڪو ان کي سهارو ڏيندو آهي.

عورت ۽ مرد جي وچ ۾ فاصلو رکڻ جي تاڪيد:

فرمايائون: اهڙين عورتن وٽ هرگز نه وڃو، جن جا محرم انهن سان گڏ نه هجن، ڇو ته شيطان فرد جي خون ۾ گردش ڪندو رهي ٿو. (ترمذي، 1172)
 عورت ۽ مرد جي تخليق اهڙي طرح ٿي آهي جو انهن ۾ هڪ ٻئي جي لاءِ غير معمولي طور تي ڪشش (آزمائش طور) رکيل آهي، انڪري اسلام

ٻنهي جي وچ ۾ فاصلو رکيو آهي. عورت سان ويهڻ ته فتنو آهي ئي، پر عورت جو آواز ۾ به مرد لاءِ ڪشش آهي، انڪري ٻنهن کي هڪٻئي کان دور رهڻ جي هر ممڪن حد تائين ڪوشش ڪرڻي آهي، ڇو ته شيطان فرد جي خون ۾ گردش ڪندو آهي، هو ٻنهي کي هڪٻئي جي ويجهو ڪري انهن کي وڏي گناهه ۾ مبتلا ڪرڻ چاهي ٿو. مغربي معاشري مذهب جي تعليمات کي رد ڪيو ان جي نتيجي ۾ نه صرف انهن وٽ عفت ۽ شرم حيا جو تصور ختم ٿي ويو، پر خانداني نظام پڻ تباهه ٿي ويو. اسان وٽ به بدقسمتي سان مغرب جي تقليد ۾ عورت جي تعليم، عورت جي آزادي ۽ مساوات جي نالي تي گڏيل تعليم، گڏيل تقريبن، محفلون ۽ سوشل ميڊيا ۾ عورت جو بي پردي اچڻ، هي ساريون شيون اهڙيون آهن، جيڪي اسان جي معاشري کي اسلام جي تعليم، حجاب کان دور ڪري رهيون آهن، اهو الله جي عذاب کي دعوت ڏيڻ جي مترادف آهي.

گهڻو آرام نه ڪرڻ جي تلقين:

فرمايائون: ڏسو وڌيڪ آرام نه ڪيو ۽ نه ئي وڌيڪ لذت جون شيون استعمال ڪيو. الله جا نيڪ بنڊا نه (وڌيڪ) آرام ڪن ٿا ۽ نه ئي (وڌيڪ) لذت جون شيون استعمال ڪن ٿا. (مسند احمد، بيهقي)

اسلام جنهن مزاج جو ماڻهو تيار ڪري ٿو، اهو آخرت جي تياري ۽ ان جي فڪر سان سرشار انسان هوندو آهي، اهو نه ته دنياوي زندگي ۾ وڌيڪ مشغول هوندو آهي ۽ نه ئي آرام ۾، ۽ نه ئي رڳو سهولتن ۽ لذت جي پٺيان پوي ٿو. جيڪو ميسر اٿس اهو ڪاٿي ٿو، پر ان لاءِ خاص ڪوشش ۽ انتظام نه ٿو ڪري. هو سمهندو ان لاءِ آهي، ته جيئن ان جو جسم ٽڪاوت جو شڪار نه ٿئي ۽ هو آسان ڪي سان ديني فرض پورا ڪري سگهي. هو دنيا دار انسانن جي ان آرامده ۽ راحت واري زندگي کي مقصد هرگز نه ٿو سمجهي، ان حديث

شريف ۾ وڌيڪ آرام کان بچڻ ۽ وڌيڪ لذت شيون استعمال ڪرڻ جي فڪر ۾ نه رهڻ جي تلقين آهي.

مسلمان هڪٻئي لاءِ آئينو:

فرمايائون: مسلمان، مسلمان جو آئينو آهي، جڏهن هوان ۾ عيب ڏسي ٿو ته ان کي اصلاح جي طرف متوجهه ڪري ٿو. (الادب المفرد ۲۳۸)

آئينو هڪ اهڙي شيءِ آهي، جنهن کي ڏسڻ سان هڪ ته چهرې جا داغ ۽ نشان ظاهر ٿين ٿا، جنهن سان فرد کي پنهنجي حالت کي بهتر بڻائڻ ۾ مدد ملندي آهي، بي ڳالهه اها آهي ته آئينو انهن ڪمزوريون جي تشهير نه ٿو ڪري، يعني فرد جي چهرې وغيره جي نقص ۽ عيب کي ٻين جي سامهون بيان نه ٿو ڪري، پر خاموشي سان فرد کي ان جي عيب ٻڌائڻ جو ذريعو بڻجي ٿو.

مسلمان پنهنجي ڀائرن لاءِ آئينو جي حيثيت رکي ٿو، ان جو مطلب آهي ته هو ان کي ان جي خراب حالت تي رهڻ نه ٿو ڏئي، پر ان جي شخصيت ۾ موجود ڪمزورين کي ان جي اڳيان ان حڪمت سان آڻيندو آهي جو ماڻهن ۾ سندس بدنامي نه ٿئي ۽ ان جي دل آزاري به نه ٿئي، اهڙي طرح ان کي پنهنجيون ڪمزوريون دور ڪرڻ جو موقعو ملي ٿو. هي حديث ان اعتبار کان وڏي اهميت رکي ٿي ته هڪ مسلمان کي پنهنجي ٻئي لاءِ آئينو جو ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي.

موسيقي جا ساز متاڻ:

فرمايائون: الله تعاليٰ مون کي رحمتہ للعالمين بڻائي موڪليو آهي ۽ مون کي حڪم ڏنو آهي ته ڳائڻ وڃائڻ جي شين کي متاڻ. (مسند الامام احمد، رقم: 22307)

پاڻ ﷺ جن سڄي انسانيت لاءِ رحمت آهن، ڇاڪاڻ ته سندن ساري تعليمات انسانيت کي سليقو سيکارڻ لاءِ آهي. انسانن گذريل چوڏهن سو سالن ۾ ڪيتريون ئي شيون اسلام مان ورتيون آهن، جنهن جي ڪري انهن ۾ انسانيت واريون شيون اچي ويون آهن. جيڪڏهن انسانيت، حضور ﷺ جي ساري تعليمات کي اختيار ڪري وٺي ها، ته اڄ انسان، انساني معاشرو هر لحاظ کان بهتر ۽ پاڪيزه معاشرو هجي ها.

موسيقي جي سازن سبب انسان بي قابو ٿي وڃي ٿو ۽ شرم و حيا جي حدن کي پار ڪرڻ لڳي ٿو. جنسي جذبات بي قابو ٿيڻ لڳن ٿا، ۽ جذبات ۽ احساسات ۾ پاڪيزگي ختم ٿيڻ لڳي ٿي. مرد ۽ عورت لاءِ هڪ ٻئي سان ملڻ جا جذبات غالب ٿيڻ لڳن ٿا، جنهن سبب خانداني نظام تباهه ٿي وڃي ٿو. ان سبب موسيقي جا ساز مٽائڻ، پاڻ ڪريم جن جي مقصدن ۾ شامل آهي. اڄ مسلمانن ۾ اسلام جي هن تعليم جي خلاف ورزي شروع ڪئي آهي، جنهن ڪري اهي به شرم و حياءَ جون حدون ٽپڻ لڳا آهن.

تعريف ۾ حد کان وڌڻ جو نقصان:

حضور ﷺ هڪ شخص کي ٻئي شخص جي حد کان وڌيڪ تعريف ڪندي ڏٺو ته فرمايائون توهان ته ان کي تباهه ڪري ڇڏيو. هڪ ٻئي موقعي تي پاڻ فرمايائون ته توهان پنهنجي ساٿي کي ڪهي ڇڏيو. (صحيح بخاري/ ڪتاب الشهادات/ حديث: 2663)

لڳ ڀڳ هر فرد ۾ پنهنجي تعريف ڪرڻ جو جذبو ڪنهن نه ڪنهن حد تائين موجود هوندو آهي، جيتوڻيڪ تقويٰ وارن ماڻهن جو هي جذبو اعتدال جي حد ۾ هوندو آهي. بهرحال جيڪڏهن اهڙن ماڻهن جي به تمام گهڻي تعريف ڪئي وئي ۽ هن پنهنجي چوڌاري خوشامدي ۽ تعريف ڪندڙ ماڻهن جو گروه بڻائي ورتو ته اهڙو فرد به خطرن ۾ مبتلا ٿي ويندو ۽ هو پاڻ

کي افضل ۽ وڏو سمجهڻ لڳندو آهي. انڪري هن حديث شريف ۾ خبردار ڪيو ويو آهي ۽ چيو ويو آهي ته جنهن جي تعريف ڪئي وڃي ٿي ڇٽڪ ان کي ماريو ٿو وڃي، يعني تعريف ٻڌي هو جنهن غرور ۾ ايندو ان جو نقصان موت جهڙو آهي.

جيڪڏهن حوصله افزائي جي خاطر تعريف ڪئي وڃي يا ڪنهن جي ديني خدمات جي سبب دل مان از خود ان لاءِ تعريف لفظ ادا ٿيڻ لڳن ته ان جي گنجائش موجود آهي، اهڙي قسم جي تعريف کي هڪ ٻي حديث ۾ ان شخص لاءِ خوشخبري قرار ڏنو ويو آهي. پر تعريف ڪرڻ جي خواهش رکڻ، دوستن ۽ احباب ۾ ڪيل يا نه ڪيل ڪم جي تعريف جي اميد رکڻ خطري ۾ پوڻ آهي.

جسماني صفائي جي اهميت:

حضرت جابر رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته حضور ﷺ ملاقات لاءِ اسان وٽ تشریف فرما هئا، پاڻ هڪ شخص کي ڏٺائون، جنهن جي جسم تي مٽي لڳل هئي، ۽ ان جا وار به گنجريل هئا، چيائون ڇا ان وٽ ڪا ڦٽي ناهي، جو وارن کي ڏٺي؟ پاڻ هڪ ٻئي شخص کي ڏٺائون، جنهن جا ڪپڙا ميرا هئا، چيائون ڇا ان وٽ صابن وغيره ناهي، جنهن سان پنهنجي ڪپڙن کي ڌوئي؟ (مشڪوة)

هن حديث شريف مان معلوم ٿيندو آهي ته اسلام جتي فرد جي ديني حالت کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، اتي ان کي جسماني طور تي به بهتر حالت ۾ ڏسڻ چاهي ٿو. لباس بهتر هجڻ گهرجي، يعني صاف سٿرو هجڻ گهرجي، چهري تي رونق هجڻ گهرجي، ڏاڙهي جا وار نيڪ هجڻ گهرجن. جيئن انسان الله جي اهڙي مخلوق نظر اچي، جيڪا ظاهري طور تي به حسين هجي، يعني باطن جي صفائي سان گڏ جسماني صفائي به ضروري

آهي. ديندارن کي ان جو خاص خيال رکڻ گهرجي، وارن جو گنجريل هجڻ ۽ ڪپڙن جو ميرو هجڻ اسلام جي مزاج جي خلاف آهي.

ڪفر جي سارين طاقتن پاران مسلمانن کي شڪار بڻائڻ:

فرمايائون: اهڙو وقت جلد اچي رهيو آهي، جڏهن ڪفر جون ساريون طاقتون توهان جي خلاف گڏجي هڪ ٻئي کي اهڙي طرح سڏينديون، جيئن کاڌو کائڻ لاءِ سڏيو ويندو آهي. هڪ شخص عرض ڪيو، يا رسول الله ﷺ ڇا ان وقت اسان (يعني مسلمان) تعداد ۾ گهٽ هوندا سين؟ پاڻ فرمايائون، نه، توهان جو تعداد تمام گهڻو هوندو، پر مسلمانن جا اعمال ناڪاره ٿي ويندا، اهڙا جيئن هوا لڳڻ سان پن اڏامڻ لڳندا آهن، الله تعاليٰ مسلمانن جي دشمنن جي دليين مان انهن جي هيبت کي ڪڍي ڇڏيندو ۽ مسلمانن جي دليين کي ڪمزور ڪري ڇڏيندو. عرض ڪيو ويو ته يا رسول الله، مسلمانن ۾ هي ڪمزوري ڇو پيدا ٿيندي؟ فرمايائون، دنيا سان محبت ۽ موت کان نفرت جي سبب. (سنن ابوداؤد، حديث نمبر 4297)

هي حديث شريف اهڙي آهي جيڪا موجوده دور جي مسلمانن جي حالتن جي پوري طرح عڪاسي ڪري ٿي ته دنيا جي محبت ۽ موت کان نفرت انهن کي ايترو ڪمزور ڪري ڇڏيو آهي جو دشمن انهن کي سياسي، معاشي، عسڪري ۽ نظرياتي اعتبار سان غلام بڻائي ڇڏيو آهي. دشمن حڪم ڏئي ٿو ته پنهنجي سياسي، معاشي ۽ قومي معاملن ۾ اسان جي پاليسي اختيار ڪريو. مسلمانن جا حڪمران اڪيون بند ڪري اهو ڪندا آهن، ۽ ان لاءِ پاڻ کي اهو ڪرڻ تي مجبور محسوس ڪندا آهن. ان جو بنيادي سبب دنيا جي محبت ۽ موت کان نفرت ئي آهي. حالانڪ مسلمانن وٽ هر قسم جي قوت موجود آهي، جيڪڏهن اهي متحد ٿي دشمنن کي

اڪيون ڏيکارين ته دشمن انهن جو وار به ونگو نه ٿو ڪري سگهي، پر دشمن کان ذهني مرعوبيت انهن جي قوت کي مفلوج ڪري ڇڏيو آهي.

جڏهن هي حالتون ظاهر ٿين، ته عذاب جو انتظار ڪريو:

فرمايائون: جڏهن هي علامتون ظاهر ٿيڻ لڳن، ته عذاب الاهي جو انتظار ڪيو.

* جڏهن امانت کي غنيمت جو (جنگ ۾ فتح سان حاصل ڪيل) مال سمجهي هضم ڪيو وڃي.

* جڏهن زڪوة کي جرمانو سمجهيو وڃي.

* جڏهن مرد، عورت جي اطاعت شروع ڪن.

* جڏهن پٽ ماءُ جي نافرمان ڪرڻ لڳي.

* جڏهن فرد، پنهنجي دوست جي وڌيڪ ويجهو ٿي وڃي، جڏهن ته پنهنجي والد کان وڌيڪ دور ٿي وڃي.

* جڏهن مسجدن ۾ زور سان آواز بلند ٿيڻ لڳي.

* جڏهن قوم جي سرداري ۽ سربراهي فاسق شخص ڪرڻ لڳي.

* جڏهن قوم جو سربراه قوم جو بدترين شخص ٿي وڃي.

* جڏهن ڪنهن انسان جي عزت رڳو ان جي شر جي ڪري ڪئي وڃي.

* جڏهن ڳائڻ واريون ۽ ساز موسيقي عام ٿي وڃن.

* جڏهن شراب جو دور کلم ڪلا ٿيڻ لڳي.

* جڏهن هن امت جا ماڻهو پنهنجي سلف صالحين (يعني اڳ وارن بزرگن) جا عيب ڪڍڻ لڳن ۽ انهن تي لعنت و ملامت ڪرڻ لڳن.

جڏهن هي صورتحال پيدا ٿي وڃي، ته انتظار ڪريو سخت ۽ تيز سرخ طوفانن ۽ زلزلن جو زمين جي دٻجي وڃڻ جو ۽ صورتن جي ڦري وڃڻ جو، ۽

الله تعاليٰ جي طرفان لڳاتار عذاب جو جهڙوڪ گهڻا موت. (جامع ترمذي
(2211)

هي حديث شريف اهڙي آهي جيڪا پنهنجي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ بلڪل واضح آهي. هن دور ۾ گهڻيون ئي علامتون ظاهر ٿيڻ شروع ٿي ويون آهن. مثلاً قوم جي سرداري فاسق شخص ڪرڻ لڳي، ڪنهن انسان جي عزت ان جي شر جي ڪري ٿيڻ، آلات موسيقي جو عام ٿيڻ، سلف صالحين کي تنقيد جو نشانو بنائڻ ۽ پاڻ کي انهن کان وڌيڪ صاحب علم ۽ صاحب اجتهاد ۽ بزرگ سمجهڻ وغيره... الله اسان کي هن دور جي فتنن کان بچائي ۽ پنهنجي حفظ و امان ۾ رکي. آمين.